

Andrzej Gałązka*

Teoretyczne podstawy rozwoju regionalnego – wybrane teorie, czynniki i bariery rozwoju regionalnego¹

Regional development – theories, factors and obstacles: The paper presents selected theories of regional development. The first one is the concept of “top-down” development, according to which the region is understood as an “object” of development: the processes taking place in the region are the consequence of external conditions of development. Subsequently, selected “bottom-up” regional development theories, in which the leading role is attributed to the differentiated activities of the region which is the “subject”, not the “object”, of the development processes, are presented. Finally, the paper points out the references to regional development in the concepts of “new economic geography” and evolutionary economics, which show the complexity of modern regional development processes.

Słowa kluczowe: *teoria rozwoju regionalnego, rozwój regionalny, rozwój społeczno-gospodarczy*

Keywords: *regional development theory, regional development, socio-economic development*

* Doktor hab. nauk ekonomicznych, pracownik naukowo-dydaktyczny w Katedrze Rozwoju Regionalnego i Przestrzennego w Szkole Głównej Handlowej w Warszawie; e-mail: andrzej.galazka@sgh.waw.pl.

¹ Rozszerzona wersja niniejszego opracowania znajduje się w publikacji: A. Gałązka, *Procesy społeczno-gospodarcze na poziomie lokalnym. Zróżnicowania i długookresowe trendy zmian przestrzennych w Polsce*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2013. W przygotowaniu niniejszego opracowania, oprócz przywoływanych w przypisach materiałów źródłowych, wykorzystano następujące publikacje: A. Szajnowska-Wysoka, S. Sitek, *Koncepcje teoretyczne rozwoju regionalnego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2015; S. Korenik, A. Zakrzewska-Póltorak, *Teorie rozwoju regionalnego – ujęcie dynamiczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2011; R. Domański, *Gospodarka przestrzenna. Podstawy teoretyczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006; R. Domański, *Geografia ekonomiczna. Ujęcie dynamiczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006; K. von Stackelberg,

Wstęp

W odniesieniu do społeczno-ekonomicznej sfery działalności człowieka w literaturze określa się, że: *rozwój jest wynikiem pozytywnych zmian wzrostu ilościowego i postępu jakościowego w systemach gospodarczych, społecznych i przyrodniczych*². Przyjmując taki punkt wyjścia, należy stwierdzić, iż oczekiwania owych „pozytywnych zmian” można odnosić do różnych skal przestrzennych, np. skali lokalnej, subregionalnej, regionalnej, ogólnokrajowej³. W pewnym uproszczeniu łatwo stwierdzić, że rozwój społeczno-gospodarczy to pozytywne zmiany w sferze ekonomicznej, społecznej oraz środowiska przyrodniczego obserwowane w różnych skalach przestrzennych.

Jeśli ocenia się określone zmiany w wymienionych wyżej sferach i skalach oddziaływania jako „pozytywne”, wówczas uznaje się je za pożądane i tym samym poszukuje się czynników wywołujących lub mogących wywołać owe pozytywne zmiany. W ten sposób dochodzimy do praprzyczyny formułowania teorii rozwoju społeczno-gospodarczego, w szczególności teorii rozwoju odnoszących się do sytuacji obserwowanej w różnych skalach przestrzennych. Jest to z jednej strony dążenie do uogólnionego opisu empirycznie obserwowanych zjawisk, a z drugiej – próba wykrycia czynników/mechanizmów wywołujących zmiany. Chodzi oczywiście o czynniki pozwalające w sposób skuteczny oddziaływać na rzeczywistość społeczno-gospodarczą tak, aby zmieniała się ona w pożądanym kierunku. Samo pojęcie „czynniki rozwoju” również wymaga sprecyzowania. Warto bowiem zwrócić uwagę na fakt, że czynnikiem rozwoju, w najszerszym ujęciu, można nazwać właściwie każdą przyczynę „pozytywnych zmian” sytuacji społeczno-gospodarczej. Przyczynami takimi mogą być jednowymiaro-

U. Hahne, *Teorie rozwoju regionalnego* [w:] *Rozwój ekonomiczny regionów. Rynek pracy. Procesy migracyjne. Polska. Czechy. Niemcy*, red. S. Golinowska, raport IPiSS, z. 16, Warszawa 1998; T.G.G. Grosse, *Przegląd koncepcji teoretycznych rozwoju regionalnego*, „Studia Regionalne i Lokalne” 2002, nr 1(8); *idem*, *Polityka regionalna Unii Europejskiej. Przykład Grecji, Włoch, Irlandii i Polski*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2004; K. Głąbicka, M. Grewiński, *Polityka spójności społeczno-gospodarczej Unii Europejskiej*, Elipsa, Warszawa 2005.

² Por. T. Markowski, *Teoretyczne podstawy rozwoju lokalnego i regionalnego* [w:] *Gospodarka regionalna i lokalna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, s. 13.

³ Definicja rozwoju sformułowana na takim poziomie ogólności zawiera poważny problem aplikacyjny – jest nim „uznaniowy” charakter określania zmian społecznych, ekonomicznych i przyrodniczo-środowiskowych za „pozytywne” lub „negatywne” – ocena taka wynika wprost z przyjętego każdorazowo systemu podstawowych wartości.

we czynniki proste (infrastruktura techniczna, wykształcenie, nowoczesne technologie itp.), ale również złożone oddziaływania w formie synergii czynników prostych, przyjmujące w wielu przypadkach postać strategii rozwoju budowanych na bazie ogólnych lub częściowych polityk rozwoju (rozwój przedsiębiorczości, budowa kapitału społecznego itp.).

Aspekt przestrzenny początkowo występował w teoriach rozwoju w sposób „pośredni”, ale z czasem, wobec narastania przestrzennych nierówności poziomu rozwoju, nabierał coraz większego znaczenia. Doprowadziło to do wyodrębnienia się teorii rozwoju regionalnego, które stanowią integralny element teorii rozwoju⁴. Upraszczając, można powiedzieć, że teorie rozwoju powstają zawsze na gruncie identyfikacji nowych lub przewartościowania znanych czynników wywołujących zmiany społeczno-gospodarcze oraz identyfikacji interakcji zachodzących między wymienionymi czynnikami i otoczeniem społeczno-gospodarczym. W szczególności należy podkreślić zasadniczą rolę mechanizmów wzajemnych powiązań i oddziaływania zidentyfikowanych czynników rozwoju z ogółem składowych systemu społeczno-gospodarczego. Zagadnienie to jest jednym z głównych pól zainteresowania wszelkich teorii rozwoju. W procesie poszukiwania czynników rozwoju konieczne jest analizowanie tych czynników nie w formie wyizolowanych „składowych” systemu społeczno-gospodarczo-środowiskowego, ale jako elementów współtworzących dany system. Rola określonego czynnika rozwoju regionalnego wynika nie tyle z jego specyficznej natury, ile z całego zespołu jego oddziaływań w systemie społeczno-gospodarczym. Jako że owe oddziaływania wykazują zmienność w czasie i przestrzeni – mogą one być różnie postrzegane na gruncie różnych teorii rozwoju. Wynika stąd wniosek, że analizując czynniki rozwoju regionalnego, należy przedstawiać je w ramach teorii rozwoju regionalnego, w szczególności takich, w których są one uznawane za wiodące. Ponadto czynniki rozwoju, jak to już zasygnalizowano wcześniej, coraz częściej występują w formie określonych strategii i polityk rozwoju, a w takim ujęciu ich rozpatrywanie w oderwaniu od „macierzystej” teorii rozwoju wydaje się bardzo trudne.

W niniejszym opracowaniu najpierw omówiono koncepcje rozwoju „od góry”, zgodnie z którymi region jest pojmowany praktycznie jako „przedmiot” rozwoju, tzn. procesy zachodzące w regionie są niejako wypadkową zewnętrznych uwarunkowań rozwoju. W tej grupie uwzględniono czynniki rozwoju w koncepcjach rozwoju uporządkowanych według stopnia ingerencji władz publicznych w działania prorozwojowe, tj. nawiązujące do ujęć klasycznych i neoklasycznych oraz ekonomii instytucjonalnej. W grupie tej

⁴ Por. R. Domański, *Gospodarka przestrzenna*, op. cit., s. 16–17.

w szczególności znalazły się również teorie rozwoju regionalnego wskazujące na swoiste „podporządkowanie” wszelkich procesów rozwoju społeczno-gospodarczego „obiektywnie” występującym cykлом/fazom rozwoju oraz „obiektywnym” mechanizmom generowania rozwoju poprzez kreowanie swoistych „biegunów wzrostu”.

W dalszej kolejności zaprezentowano wybrane teorie rozwoju regionalnego „od dołu”, tj. takie, w których wiodącą rolę przypisuje się różnie rozumianej aktywności regionu będącego „podmiotem”, a nie „przedmiotem” procesów rozwoju. Tę grupę teorii omówiono począwszy od koncepcji rozwoju autocentrycznego z selektywną separacją od otoczenia, poprzez koncepcje wykorzystania potencjałów endogenicznych (w tym grom, klastrów i terytorialnych systemów produkcyjnych) i koncepcje nowej teorii wzrostu, aż do teorii kompleksowego rozwoju upodmiotowionego regionu – uczestnika gospodarki globalnej.

Artykuł zamyka wskazanie na niezwykle interesujący dorobek w zakresie odniesień do rozwoju regionalnego koncepcji „nowej geografii ekonomicznej” oraz w ekonomii ewolucyjnej – tj. ujęć wskazujących na stopień komplikacji współczesnych procesów rozwoju regionalnego. Podkreślają one, że procesy te w zasadzie nie poddają się żadnym „normatywnym”, „uniwersalnym” i ponadczasowym uogólnieniom, co oznaczałoby konieczność stosowania zindywidualizowanego podejścia do problematyki rozwoju regionalnego – adekwatnego do czasu i miejsca występowania określonych zjawisk.

W artykule skoncentrowano uwagę na teoriach rozwoju regionalnego, określających wiodące czynniki i bariery rozwoju regionalnego. Przegląd tych teorii przeprowadzony w ujęciu chronologiczno-historycznym wskazuje na postępującą złożoność i komplikację czynników i barier rozwoju regionalnego. Najnowsze koncepcyjne ujęcia rozwoju regionalnego mają już charakter swoistych, jak to trafnie zauważają A. Szajnowska-Wysocka i E. Sitek⁵, „opcji” rozwoju regionalnego. Są to więc raczej złożone koncepcje polityki rozwoju regionalnego, wskazujące wagi i wzajemne proporcje zidentyfikowanych w innych teoriach czynników i barier rozwoju. Ze względu na złożoność i wielość ujęć, szczegółowe omówienie tych teorii wykracza poza zakres tematyczny niniejszego opracowania. Pominięto tu więc w szczególności trzy zasadnicze współcześnie rozwijane podejścia do polityki rozwoju, w tym polityki rozwoju regionalnego:

- teorię inteligentnej specjalizacji, która jest swoistą kompilacją różnych elementów teorii rozwoju regionalnego podporządkowującą

⁵ Por. A. Szajnowska, S. Sitek, *Koncepcje teoretyczne*, op. cit., s. 201–216.

wymienione czynniki rozwoju procesowi stałej zmienności i dostosowywaniu profilu rozwoju do szybkich zmian cywilizacyjnych⁶,

- teorię rozwoju zrównoważonego, która zarówno w podstawowym, jak i rozszerzonym ujęciu, jak powszechnie wiadomo, zakłada taki dobór i wzajemne proporcje czynników rozwoju społeczno-gospodarczego, które zapewniałyby tzw. trwałą „ekologicznie” i „społecznie” rozwój, osiągniany z uwzględnieniem potrzeb przyszłych pokoleń, w szczególności w zakresie wykorzystania zasobów nieodnawialnych i trudno odnawialnych⁷,
- teorię rozwoju zintegrowanego, zakładającą konieczność najszerzego uwzględniania możliwie „wszystkich” sfer działalności społeczno-gospodarczej człowieka – na swoistą „przestrzeń” rozwoju zintegrowanego miałyby składać się sfery: ducha, natury, społeczna, polityki, ekonomii, konsumpcji, techniki, wiedzy itp., które jedynie w warunkach ścisłej wzajemnej koordynacji pozwalają osiągać pozytywne rezultaty procesów rozwoju⁸.

Systematyka teorii rozwoju regionalnego i lokalnego – przykłady

Dorobek naukowy w zakresie problematyki rozwoju jest bardzo bogaty, zarówno jeśli chodzi o wielość koncepcji, jak i szczegółowość analiz. Wobec wielości teoretycznych ujęć problemu rozwoju, w tym rozwoju regionalnego, istnieje potrzeba uporządkowania wiedzy w tym zakresie. Jest to zadanie bardzo trudne i brak jak dotychczas pełnej systematyki dorobku w tej dziedzinie.

⁶ Por. A. Grądział, *Strategia inteligentnej specjalizacji stymulatorem rozwoju gospodarczego regionów*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania. Uniwersytet Szczeciński” 2014, nr 37, t. 2, s. 243–253; S. Godlewska, *Strategie na rzecz inteligentnej specjalizacji (RIS3) – instrument realizacji polityki rozwoju vs. warunek pozyskiwania funduszy unijnych*, „Przegląd Europejski” 2013, nr 4(30), s. 78–93.

⁷ Por. A. Szajnowska, S. Sitek, *Koncepcje teoretyczne*, *op. cit.*, s. 201–209 oraz np. H. Rogall, *Ekonomia zrównoważonego rozwoju. Teoria i praktyka*, Zysk i Ska Wydawnictwo, Poznań 2010, *passim*.

⁸ Por. M.G. Woźniak, *Od gospodarki „ekonów” do zintegrowanego rozwoju poprzez nową edukację ekonomiczną* [w:] IX Kongres PTE „Ekonomia dla przyszłości. Odkrywać naturę i przyczyny zjawisk gospodarczych”, s. 16, www.kongresekonomistow.pl, oraz *idem*, *Fundamentalne kwestie zintegrowanego rozwoju w warunkach globalnego kryzysu, czyli jakiej polityki potrzebuje obecnie Polska* [w:] *Ekonomiczne problemy funkcjonowania współczesnego świata*, red. D. Kopycińska, Katedra Mikroekonomii Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2009, s. 166–175.

Tabela 1. Grupy typologiczne wybranych teorii lokalizacji i rozwoju regionalnego

Główna typy teorii rozwoju	Grupy teorii rozwoju	Teorie rozwoju	Wybrani twórcy	
Teorie lokalizacji	Szczegółowe aspekty wyborów lokalizacyjnych	Teoria lokalizacji przemysłu/ pojedynczego zakładu	A. Weber (1909)*	
	Teorie lokalizacji struktur	Teoria substytucji	A. Predhöf (1925)	
		Teoria produktywności państwa/wykorzystania rolniczej przestrzeni produkcyjnej	J.H. von Thunen (1826)	
	Synteza zależności ekonomicznych i przestrzennych	Teoria miejsc centralnych	W. Christaller (1933)	
		Teoria sieci rynkowej	A. Losch (1940)	
		Teoria przestrzeni gospodarczej/ ogólne teorie gospodarki przestrzennej	A. Losch (1940); W. Isard (1956); L. Lefebvre (1958); E. von Boventer (1962); D.M. Smith (1966)	
	Efekty przekształceń sieci osadniczej	Efekty aglomeracyjne	G. Maier, F. Todtling (1992)	
		Efekty urbanizacji	G. Maier, F. Todtling (1992)	
	Teorie rozwoju regionalnego			
	Rozwój „od góry” i ujęcia klasyczne	Klasyka	Klasyyczny model podstawowy	A. Smith (1776)
Teoria korzyści komparatywnych			D. Ricardo (1817)	
Teoria proporcjonalności czynników produkcji			E.F. Heckscher (1919); B.G. Ohlin (1930)	
Model keynesowski		Keynesowski model podstawowy	J.M. Keynes (1936)	
Modele fazowe		Teoria bazy ekonomicznej	D.C. North (1955); K. Rittenbruch (1968)	
		Model fazowy Rostowa	W.W. Rostow (1960)	
Strategie rozwoju zrównoważonego i niezrównoważonego		Rozwój zrównoważonego i niezrównoważonego	Cykle Kondratiewa	N.D. Kondratiew (1926)
			Teorie „cykli życia produktu”	R. Vernon (1966)
	Rozwój zrównoważony		R. Nurkse (1953); P.N. Rosenstein-Rodan (1961)	
Rozwój niezrównoważony	Rozwój niezrównoważony	A.O. Hirschman (1958); P. Streeten (1964)		

Główna typy teorii rozwoju	Grupy teorii rozwoju	Teorie rozwoju	Wybrani twórcy
Rozwój „od góry” i teorie polaryzacji	Bieguny wzrostu	Polaryzacja sektorowa Polaryzacja regionalna	J.A. Schumpeter (1964); F. Peroux (1964) K.G. Myrdal (1957)
		Polaryzacja sektorowa i regionalna Koncepcja biegunów wzrostu	A.O. Hirschman (1958); N. Kaldor F. Peroux (1964); J. Paelinck (1965); J.R. Boudeville (1956); P. Pottier (1963)
		Teoria innowacji i faz procesów innowacji	J.A. Schumpeter (1964)
		Teoria sektorowych i regionalnych biegunów wzrostu	J.M. Lasuen (1969)
		Teoria centrum i peryferii	R. Prebisch (1959)
		Teoria centrum i peryferii	J. Friedmann (1973)
		Teoria długookresowej przemienności faz rozwoju	P.P. Walter (1980); W.B. Stohr (1981)
		Strategia redystrybucji ze wzrostem	H.H.S. Chenery 1974; ILO/MOP (1979); J. Tinbergen (1976)
		Strategia rozwoju alternatywnego	Raport z Cocoyoc (1974); Hammariskjöld Foundation (1975); raport Klubu Rzymskiego (1975); W.B. Stohr (1974)
		Teoria rozwoju autocentrycznego i selektywna separacja	A.G. Frank (1978) D. Senghaas (1977)
Rozwój „od dołu”	Teoria niezależnego rozwoju regionalnego	Koncepcja regionalnej polityki regionalnej**	W.B. Stohr (1981); U. Hahne (1985); G. Maier (1987)
		Koncepcja niezależnego rozwoju regionalnego	G. Scheer (1981); H. Glatz (1981)
		Koncepcja rozwoju regionalnego dzięki aktywizacji potencjału wewnątrzregionalnego	U. Hahne (1992)
		Koncepcja regionalnego samourzeczywistnienia	G. Maier (1987)
		Koncepcja obiegu wewnątrzregionalnego	
		Koncepcja innowacyjnego środowiska regionalnego	

* W nawiasie podano datę publikacji ważniejszych opracowań. ** Tak w oryginale.

Źródło: na podstawie: K. von Stackelberg, U. Hahne, *Teorie rozwoju regionalnego* [w:] *Rozwój ekonomiczny regionów. Rynek pracy. Procesy migracyjne. Polska. Czechy. Niemcy*, red. S. Gollinowska, raport IPiSS, z. 16, Warszawa 1998.

W tabeli 1 przedstawiono interesującą systematykę przedmiotowych teorii, jaką zaproponowali K. von Stackelberg i U. Hahne, dzieląc je według uznanego w danej teorii za wiodący szczebla generującego rozwój („od góry” vs. „od dołu”) i dodatkowo według długookresowych skutków procesu rozwoju (konwergencja vs. polaryzacja) oraz form generowania rozwoju (ujęcie klasyczne vs. „instytucjonalne”).

Jedną z bardziej złożonych systematyk teorii rozwoju przytacza za G. Tondlem P. Churski⁹. Systematyka ta ma niejako charakter „genetyczny”, oparta jest bowiem nie tylko na szczegółowej analizie czynników rozwoju, ale również uwzględnia wiele cech dodatkowych, w tym powiązania z innymi koncepcjami.

Łatwo dojść do wniosku, że najbardziej uniwersalnym ujęciem porządkującym wymienione wyżej teorie jest uwzględnienie przedstawionego tu procesu głębokich przewartościowań strukturalnych działalności człowieka na przestrzeni dziejów. Jak się wydaje właśnie na takiej obserwacji oparła swoją klasyfikację dorobku teorii rozwoju regionalnego i lokalnego K. Gawlikowska-Hueckel¹⁰. E. Nowińska-Łaźniewska prezentując tę klasyfikację, stwierdza, że dzieli ona całokształt dorobku w omawianej dziedzinie na trzy grupy:

- (...) – *pierwsza grupa obejmuje zasadniczo te teorie, które identyfikują pierwotne przyczyny działalności gospodarczej w przestrzeni,*
- *druga grupa koncentruje się na procesach i czynnikach, które przyspieszyły rozwój jednych ośrodków i spowodowały stagnację lub regres innych, można do nich zaliczyć przede wszystkim teorie biegunów wzrostu, aglomeracji i urbanizacji, handlu itd.*
 - *trzecia grupa obejmuje te teorie, które powstały na skutek poszukiwań przyczyn zróżnicowania tempa wzrostu gospodarczego. W grupie tej mieszczą się przede wszystkim nowe teorie wzrostu gospodarczego*¹¹.

Przyjmując za punkt wyjścia zaprezentowaną powyżej klasyfikację autorstwa K. Gawlikowskiej-Hueckel, na potrzeby niniejszego opracowania

⁹ Por. P. Churski, *Czynniki rozwoju regionalnego w świetle koncepcji teoretycznych*, <http://www.staff.amu.edu.pl/~chur/bibliografia/CZYNNIKI%20ROZWOJU%20REGIONALNE-GO%20.pdf>, oraz *idem*, *Czynniki rozwoju regionalnego w świetle koncepcji teoretycznych*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej we Włocławku” 2005, t. XIX, z. 3 [*Gospodarka regionu na Jednolitym Rynku Europejskim. Wybrane zagadnienia*], s. 13–30.

¹⁰ K. Gawlikowska-Hueckel, *Procesy rozwoju regionalnego w Unii Europejskiej, konwergencja czy polaryzacja*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2002, s. 8.

¹¹ E. Nowińska-Łaźniewska, *Relacje przestrzenne w Polsce w okresie transformacji w świetle teorii rozwoju regionalnego*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 2004, s. 12.

dokonano modyfikacji tej klasyfikacji i wprowadzono ujęcie chronologiczne jako ważny czynnik klasyfikujący. Tak więc dorobek w zakresie teorii rozwoju regionalnego i lokalnego podzielono tu na trzy okresy:

- teorie identyfikujące pierwotne przyczyny działalności gospodarczej w przestrzeni – co można utożsamiać z „teoriami lokalizacji”,
- teorie o charakterze organizacyjno-technokratycznym, kładące główny nacisk na działalność podmiotów gospodarczych z uwzględnieniem otoczenia społeczno-gospodarczego – co nawiązuje do teorii rozwoju „od góry”,
- teorie koncentrujące się na roli zewnętrznych uwarunkowań działalności podmiotów gospodarczych z uwzględnieniem procesów proefektywnościowych w działalności podmiotów gospodarczych – co jest pokrewne grupie teorii rozwoju „od dołu”.

Dokonując przeglądu teorii rozwoju regionalnego i lokalnego w ujęciu *quasi*-chronologicznym, można zauważyć, że rozwój dorobku w tym zakresie pozostawał w ścisłych związkach z sytuacją społeczno-gospodarczą, która występuje głównie w państwach wysoko rozwiniętych. Część dorobku teoretycznego odnosząca się również do sytuacji w krajach rozwijających się ma zwykle bardziej ogólny charakter, dotyczy zjawisk na poziomie ogólnogospodarczym.

Teorie rozwoju regionalnego i lokalnego – ewolucja poglądów na wiodące czynniki rozwoju społeczno-gospodarczego

Wybrane teorie rozwoju regionalnego „od góry” – zmienność wiodących czynników rozwoju

Kryterium wyodrębnienia grupy teorii rozwoju „od góry”, spośród ogółu teorii, których twórcy odnoszą się do problematyki rozwoju regionalnego, jest z oczywistych względów nieostre. W każdej teorii rozwoju znajdują się odwołania do aktywności generowanej na przedmiotowych obszarach. Można jednak wskazać, że istnieje grupa teorii rozwoju odnoszących się do określonych terytoriów, które przestrzeń społeczno-ekonomiczną traktują jako swoiste *continuum* – w takiej „otwartej” przestrzeni zachodzą określone zjawiska społeczno-gospodarcze. W tym ujęciu poszczególne terytorie są raczej przedmiotem oddziaływania uniwersalnych mechanizmów społeczno-gospodarczych niż podmiotem ustanawiającym mechanizmy własnego rozwoju i reguły działania tych mechanizmów.

Teorie rozwoju „od góry” – ujęcia podstawowe

Model klasyczny podstawowy – A. Smith¹²

W modelu klasycznym problematyka rozwoju rozpatrywana jest przez oddziaływanie klasycznych czynników produkcji. Ceny czynników produkcji (ziemi, pracy i kapitału) są uzależnione od sytuacji na rynku. W warunkach konkurencji doskonałej mechanizmy rynkowe samoistnie, w sposób naturalny, dążą do równowagi. W tym modelu w odniesieniu do aspektów przestrzennych gospodarowania – dzięki mechanizmowi cenowemu klasyczne, mobilne czynniki produkcji (praca i kapitał) dążą do takiej lokalizacji, w której osiągają najwyższą wydajność (użyteczność krańcową). Zgodnie z omawianym modelem przyjmuje się, że zarówno proces przemieszczania czynników produkcji, a w konsekwencji i różnice regionalne poziomu rozwoju, będą występowały dopóki nie wyrównają się (w warunkach konkurencji doskonałej) krańcowe użyteczności wszystkich czynników produkcji we wszystkich miejscach określonej przestrzeni. Według zwolenników teorii klasycznej nawet występowanie niedoskonałej konkurencji, a także modyfikacja założeń dotyczących czynników produkcji (m.in. koszty transportu, ograniczona mobilność czynników produkcji) nie zmieniają podstawowego założenia, że przy dostatecznie skutecznym mechanizmie wolnego rynku cały układ przestrzenno-gospodarczy dąży do stanu równowagi. Oznacza to, że w długim okresie międzyregionalne różnice poziomu rozwoju wyrównują się. W nawiązaniu do powyższego, przedstawiciele ekonomii klasycznej formułują tezę, iż wszelkie interwencje władz publicznych, wykraczające poza wsparcie mechanizmów wolnorynkowych, są niekorzystne dla procesu rozwoju¹³. Model klasyczny rozwoju, mimo upływu lat i diametralnej zmiany uwarunkowań przebiegu procesów gospodarczych, odgrywa stale wiodącą rolę w kształtowaniu teorii i praktyki rozwoju. Oczywiście, w klasycznej, pierwotnej, postaci model ten nie jest praktykowany. Po spektakularnym załamaniu gospodarek centralnie administrowanych powszechnie stanowi punkt odniesienia dla realizowanej polityki gospodarczej.

Teoria korzyści komparatywnych – D. Ricardo¹⁴

W oryginalnej wersji teoria korzyści komparatywnych opublikowana w 1817 r. przez D. Ricardo zwraca między innymi uwagę na szczególną

¹² Adam Smith (1723–1790) – por. A. Smith, *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, (1776), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.

¹³ *Ibidem*, np. s. 343–490.

¹⁴ David Ricardo (1772–1823) – por. D. Ricardo, *Zasady ekonomii politycznej i opodatkowania* (1817), Warszawa 1957.

rolę wymiany handlowej w rozwoju gospodarczym. Stwierdza, że w handlu zagranicznym korzyści z wymiany uzyskuje ten kraj, który specjalizuje się w produkcji określonego towaru. Podstawowa różnica między teorią korzyści komparatywnych a klasyczną teorią A. Smitha polega na tym, że pierwsza z nich rozpatruje tylko mobilność towarów, a nie czynników produkcji, oraz zakłada związek między wykorzystaniem czynników produkcji a specyfiką danego kraju lub regionu. Według teorii kosztów komparatywnych specjalizacja produkcji jest efektem nadzwyczajnie korzystnych, naturalnych uwarunkowań, które powodują, że w określonym miejscu produkcja konkretnego dobra jest tańsza. Dlatego właśnie poszczególne regiony powinny specjalizować się w produkcji określonego dobra i wymieniać te dobra między sobą. Teoria korzyści komparatywnych podkreśla rolę naturalnych, przestrzennie zróżnicowanych czynników rozwoju. Nie uwzględnia się w niej jednak zagadnienia różnic poziomu rozwoju wyspecjalizowanych regionów/krajów, co należy interpretować jako milczące założenie podobnego poziomu rozwoju współpracujących ze sobą obszarów¹⁵. Teoria ta, mimo bardzo specyficznych założeń podstawowych, również współcześnie odgrywa istotną rolę w poszukiwaniu czynników rozwoju. Zachowuje swą aktualność wszędzie tam, gdzie pozbawione substytucji uwarunkowania naturalne decydują o konkurencyjności regionu.

Do powyższej, klasycznej, teorii nawiązuje tzw. nowa teoria handlu. W nowej teorii handlu również uznaje się działalność eksportową za wiodący czynnik rozwoju regionalnego. Działalność tę rozpatruje się w kontekście gospodarki globalnej, wskazując, że korzyści z eksportu mogą odnosić kraje i regiony będące na różnym poziomie rozwoju gospodarczego. Wynikać to ma z faktu daleko posuniętej specjalizacji produkcji, która ma charakter kapitałochłonny lub pracochłonny. Regiony wysoko rozwinięte wytwarzają i eksportują towary wymagające dużych nakładów kapitałowych, a regiony posiadające duże zasoby taniej siły roboczej specjalizują się w produkcji pracochłonnej. Należy jednak zauważyć, że zgodnie z tą teorią w dłuższej perspektywie większe korzyści z tego typu działalności odnoszą regiony wysoko rozwinięte. W koncepcji tej zwraca się uwagę na znaczenie takich czynników/działań, jak: rozwój infrastruktury, wspieranie instytucji finansowych, działalności szkoleniowej i wszystkich działań pogłębiających specjalizację produkcyjną, wspieranie działalności eksportowej i zasad wolnego handlu. Uważa się, że teoria ta pozostaje więc w opozycji wobec ujęć klasycznych i można ją zaliczyć do koncepcji rozwoju spolaryzowanego.

¹⁵ *Ibidem, passim.*

Teoria proporcjonalności czynników produkcji – E.F. Heckscher, B.G. Ohlin¹⁶

Teoria korzyści komparatywnych D. Ricardo, w której w poszukiwaniu nadzwyczajnych korzyści z wymiany towarów brano pod uwagę tylko możliwości wykorzystania czynników naturalnych, w pierwszej połowie XX wieku została uzupełniona przez uwzględnienie zróżnicowanych (występujących w określonych wzajemnych proporcjach) zasobów kraju/regionu w zakresie czynników pracy i kapitału (E.F. Heckscher, 1919; B.G. Ohlin, 1930). Według teorii proporcjonalności czynników produkcji kraje/regiony o znacznych zasobach pracy powinny specjalizować się w produkcji dóbr pracochłonnych, a regiony/kraje zasobne w kapitał – w produkcji dóbr kapitałochłonnych. Sformułowana została tym samym koncepcja tzw. dóbr Heckschera–Ohlina, tj. dóbr wytwarzanych z uwzględnieniem specyfiki dostępności siły roboczej i kapitału w określonym miejscu. Teoria ta jest oczywiście ogólnie słuszna i jest uwzględniana w polityce rozwoju, ale nie ma ani ponadczasowego, ani uniwersalnego charakteru. Wskazuje to wprost powszechnie znany paradoks Leontiefa¹⁷.

Model instytucjonalny podstawowy – J.M. Keynes¹⁸

W modelu Keynesa, w przeciwieństwie do wcześniej przedstawionych założeń modeli neoklasycznych, przyjmuje się, że nawet w stanie gospodarczej równowagi może występować (i zwykle występuje) niepełne wykorzystanie czynników produkcji. Dotyczy to zwłaszcza zasobów pracy. Okoliczności towarzyszące powstawaniu tej teorii (masowe bezrobocie i kryzysy gospodarcze, które wystąpiły na początku XX wieku) przyczyniły się do przeniesienia punktu ciężkości z aspektu podażowego stymulowania procesów gospodarczych (charakterystycznego dla teorii klasycznych) na aspekt popytowy. Oznacza to, że, zdaniem zwolenników teorii Keynesa, pełne wykorzystanie czynników produkcji zależy od popytu, a wzrost zrównoważony jest możliwy tylko wtedy, gdy popyt całkowity wzrasta w takim samym stopniu jak możliwości produkcyjne (popyt odpowiada produkcji, a popyt dodatkowy – inwestycjom napędzającym wzrost produkcji). Zakwestionowanie roli mechanizmów rynkowych,

¹⁶ Eli Filip Heckscher (1879–1952), Bertil Gotthard Ohlin (1899–1979) – por. E.F. Heckscher, *The Effect of Foreign Trade on the Distribution of Income*, „In Ekonomisk Tidskrift” 1919, s. 497–512.

¹⁷ Jak wiadomo, paradoks W. Leontiefa, odkryty w 1947 r., wykazywał, że eksport USA składa się z towarów względnie pracochłonnych, mimo dużych zasobów kapitałowych, a import z towarów kapitałochłonnych.

¹⁸ John Maynard Keynes (1883–1946) – por. J.M. Keynes, *Ogólna teoria zatrudnienia, procentu i pieniądza*, (1936), Warszawa 2003.

które w sposób samoistny wyrównywałyby poziom rozwoju, prowadzi wprost do stwierdzenia, że do pełnego wykorzystania czynników produkcji (i tym samym rozwoju) niezbędna jest interwencja władz publicznych. Interwencja ta miałaby zakres daleko wykraczający poza wspieranie mechanizmów wolnorynkowych w gospodarce¹⁹. Popularność podejścia „instytucjonalnego” osłabła po negatywnych doświadczeniach „przeregulowanych” gospodarek rynkowych, niewydolności modelu „państwa opiekuńczego”, a zwłaszcza po krachu upaństwowionych gospodarek centralnie administrowanych. Mimo tego Keynesowski model podstawowy stanowi niejako przeciwległy wobec ujęć klasycznych biegun odniesienia kształtowania polityki rozwoju gospodarczego w warunkach gospodarki rynkowej.

Teoria bazy ekonomicznej – D.C. North²⁰

Głównym założeniem teorii bazy ekonomicznej jest oparcie rozwoju regionalnego na działalności eksportowej. Zdaniem zwolenników tej teorii najważniejszym czynnikiem stymulującym rozwój gospodarczy jest zewnętrzny popyt na towary i usługi wytwarzane w danym regionie. Gałęzie gospodarki regionu produkujące na eksport tworzą tzw. bazę ekonomiczną regionu. Rozwój tej bazy wywołuje efekty mnożnikowe, przyczyniając się do rozwoju pokrewnych dziedzin, w tym rynku usług lokalnych i regionalnych. Formułowane zalecenia w zakresie prowadzenia polityki rozwoju wskazują na kluczowe czynniki rozwoju, tj. podejmowanie przedsięwzięć przyciągających inwestorów wytwarzających towary z wykorzystaniem zaawansowanych technologii, wspieranie produkcji przeznaczonej na eksport (konkurencyjne towary na rynkach światowych) oraz rozwój usług generujących zmiany technologiczne²¹. Teoria ta trafnie, ale dość jednostronnie podchodzi do problematyki rozwoju. Wskazuje możliwości intensyfikacji rozwoju poprzez eksport konkurencyjnych towarów i usług. Abstrahuje jednak od możliwości osiągnięcia w globalnej gospodarce przewag technicznych i technologicznych przez regiony słabo rozwinięte.

¹⁹ *Ibidem, passim.*

²⁰ Douglas Cecil North (ur. 1920) – por. D.C. North, *Location Theory and Regional Economic Growth*, „The Journal of Political Economy” 1955, nr 63, s. 243–255; K. Rittenbruch, *Zur Anwendbarkeit der Exportbasiskonzepte im Rahmen von Regionalstudien*, Berlin 1968, *passim.*

²¹ D.C. North, *Location Theory*, *op. cit.*, s. 243–255; K. Rittenbruch, *Zur Anwendbarkeit, op. cit., passim.*

Teoria produktu podstawowego – H. Innes²²

Teoria ta upatruje czynników rozwoju regionalnego w działalności eksportowej, w czym nawiązuje do najwcześniejszej statycznej teorii korzyści komparatywnych D. Ricardo oraz do teorii bazy ekonomicznej. Teoria produktu podstawowego uznaje za najważniejszy czynnik rozwoju regionalnego stopniowe wprowadzanie specjalizacji produkcji oraz skupienie się na wybranej grupie towarów, które są konkurencyjne na rynkach zewnętrznych. W teorii tej uważa się za konieczne dla rozwoju prowadzenie przez władze publiczne działań wspierających proces specjalizacji i stymulowania eksportu. Ma to być zespół przedsięwzięć zmniejszających koszty transakcyjne, rozwijających inwestycje infrastrukturalne (zwłaszcza komunikacyjne i telekomunikacyjne), zmniejszających koszty działalności badawczej i innowacyjnej oraz wspierających wszelkiego rodzaju działania szkoleniowe, doradcze i prowadzące do rozwoju instytucji finansowych oraz rynku usług otoczenia biznesu.

Teoria ta nie jest wewnętrznie jednorodna: część jej zwolenników zachęca do stałego pogłębiania specjalizacji regionalnej (znajduje to wyraz w odrębnej teorii produktu podstawowego). Według innych ekspertów władze publiczne powinny dążyć do dywersyfikacji bazy ekonomicznej (w tym eksportowej) i przyciągać nowe sektory produkcji oraz wspierać działalność eksportową przedsiębiorstw regionalnych. W ramach jednej teorii, opartej na jednolitych założeniach podstawowych, występują w modelowym ujęciu dwie przeciwstawne koncepcje tworzenia bazy ekonomicznej (pogłębianie specjalizacji vs. dywersyfikacja)²³. Mimo niejednoznaczności założeń podstawowych przedstawiona teoria odgrywa ważną rolę w polityce rozwoju, bowiem trafnie zwraca uwagę na rolę świadomego kształtowania bazy ekonomicznej.

Modele fazowe²⁴

Analizy historyczne procesów społeczno-gospodarczych, obejmujące długie okresy, wskazują, że rozwój społeczno-gospodarczy obserwowany

²² Harold Adams Innis / Harold Innes (1894–1952) – por. H. Innes, *The Fur Trade in Canada: An Introduction to Canadian Economic History*, (1930), Toronto 1956; D.S. Landes, *Bogactwo i nędza narodów. Dlaczego jedni są tak bogaci, a inni tak ubodzy*, Muza SA, Warszawa 2000, *passim*.

²³ Twórcą tej teorii był Harold Innes.

²⁴ Długie cykle N.D. Kondratiewa (40–60 lat) – por. N.D. Kondratieff, *The Long Waves in Economic Life*, „The Review of Economic Statistics” 1935, nr 17/6, 1 s. 105–115; średnie cykle: S. Kuzneta (15–25 lat) – por. S. Kuznets, *Secular Movements in Production and Prices. Their Nature and their Bearing upon Cyclical Fluctuation*, Houghton

w różnych skalach przestrzennych charakteryzuje się określonymi prawidłowościami zmian dokonujących się w czasie. Konstatacja ta w zasadzie już od wieku XIX stała się podstawą formułowania tzw. fazowych modeli rozwoju, których autorzy starali się zidentyfikować prawidłowości tych historycznych procesów przemian społeczno-gospodarczych, kulturowych itp.

*Cykle Kondratiewa – N.D. Kondratiew*²⁵

Opierając się na badaniach historyczno-gospodarczych, N.D. Kondratiew zidentyfikował długie cykle zmian koniunktury w interwałach lat pięćdziesięciu i sześćdziesięciu, a wewnątrz tych okresów występujące krótkotrwałe wahania koniunktury. W 1928 r. Nikołaj Kondratiew opublikował pracę, w której przeanalizował przebieg koniunktury gospodarczej w czterech krajach: Anglii, Niemczech, Stanach Zjednoczonych i Francji w latach 1780–1920. Uogólniając wnioski z obserwacji empirycznych, w badanym okresie N.D. Kondratiew wyodrębnił trzy cykle o niemal równej długości:

- wzrost gospodarczy występujący w latach: 1790–1815, 1850–1870 i 1896–1922,
- spadek koniunktury odnotowany w latach: 1815–1850, 1870–1896 oraz 1922–1940.

Ponadto prognozował, że kolejna faza wzrostu nastąpi w latach 1940–1970, po czym nastąpi kolejny okres załamania koniunktury. N.D. Kondratiew uznał, iż przyczynami wyodrębnionych długich cykli koniunktury jest kolejno: zużywanie, zastępowanie i rozbudowa zasobu podstawowych dóbr kapitałowych z zakresu infrastruktury, ponieważ wytwarzanie tych dóbr wymaga długiego czasu i dużych nakładów. Bódcami do przeprowadzania tych zmian koniunktury jest postęp techniczny, który następuje falami.

Koncepcja Kondratiewa została przejęta i rozwinięta przez A. Schumpeitera. Nawiązując do tej periodyzacji, wyróżnił on trzy długie fale koniunktury, których granice czasowe stanowił fakt pojawiania się przełomowych innowacji techniczno-technologicznych. Były to:

Mifflin, Boston 1930, oraz C. Juglara (8–10 lat) – por. C. Juglar, *Des Crises Commerciales et de leur retour périodique en France, en Angleterre et aux États-Unis*, Guillaumin, Paris 1862; krótkie cykle J. Kitchina – por. – J. Kitchin, *Cycles and Trends in Economic Factors*, „Review of Economic Statistics” 1923, nr 5, s. 10–16.

²⁵ Николай Дмитриевич Кондратьев (1892–1938) – por. Н.Д. Кондратьев, *Большие циклы конъюнктуры*, Институт экономики РАН ИОН, 1928; N.D. Kondratieff, *The Long Waves*, op. cit., s. 105–115; N.D. Kondratieff, *The Long Wave Cycle*, Richardson & Snyder, New York 1984; J. Tinbergen, *Kondratiev Cycles and So-Called Long Waves: The Early Research*, „Futures” 1981, nr 13(4), s. 258–263.

- praktyczne zastosowanie maszyny parowej – cykl 1787–1842,
- rozwój kolei i przemysłu stalowego – cykl 1843–1897,
- zmiana struktury przemysłu (rosnąca rola przemysłu chemicznego, elektrotechnicznego, maszynowego) – cykl 1897–1935,
- szczytowa faza rozwoju tradycyjnych technologii do czasów kryzysu naftowego połowy lat 70. XX wieku – cykl 1936–1975,
- praktyczne wykorzystanie przełomowych osiągnięć technologicznych (mikroelektronika, biotechnologia, informatyka, inżynieria materiałowa itp.) – cykl lata 70. do czasów współczesnych.

Model fazowy Rostowa – W.W. Rostow²⁶

W 1960 r. W.W. Rostow sformułował tzw. teorię fazowego wzrostu gospodarczego. Stwierdził on, że obserwując rozwój gospodarczy w ujęciu sektorowym, można zidentyfikować wyróżniające się dynamiką tzw. sektory prowadzące, które stymulują rozwój sektorów pozostałych. Identyfikując te „sektory prowadzące”, wyróżnił fazy rozwoju cywilizacji (wg różnych źródeł faz tych mało było 4, 5 lub nawet 6 – w zależności od ujęcia²⁷). W tym modelu zakłada się determinizm rozwojowy, polegający na nieuchronności przechodzenia poszczególnych państw i regionów przez wyróżnione wyżej fazy rozwoju. Jest to podstawowa słabość tego modelu, bowiem wskazuje się w nim na empirycznie stwierdzone możliwości „przeskakiwania” przez określone terytoria niektórych spośród faz rozwoju wskazywanych przez W.W. Rostowa.

Teorie cykliw życiowych R. Vernon²⁸

W teorii tej rozwój gospodarczy, również w układzie regionalnym, jest w dużej części pochodną kolejnych etapów „cyklu życia” produktów, tj. powstawanie nowego produktu, doskonalenie techniczne, standaryzacja produkcji. Innowacyjność technologiczna i promowanie nowej grupy towarów

²⁶ Walt Whitman Rostow (1916–2003) – por. W.W. Rostow, *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, cz. 2, Cambridge University Press, Cambridge 1960, s. 4–16.

²⁷ Według oryginalnego ujęcia – za: W.W. Rostow, *The Stages of Economic*, *op. cit.*, s. 4–16 – miały to być fazy: the Traditional Society, the Preconditions For Take-Off, the Take-Off, the Drive To Maturity, the Age Of High Mass-Consumption, Beyond Consumption.

²⁸ Teoria ta znana jest również pod nazwami: cykl życia produktu lub cykl produkcyjny. Raymond Vernon (1913–1999) – por. R. Vernon, *International Investment and International Trade in the Product Cycle*, „Quarterly Journal of Economics” 1966, nr 2, s. 190–207.

i usług to według zwolenników teorii „cyklu życia” produktu najistotniejsze czynniki rozwoju gospodarczego. W regionach wysoko rozwiniętych odbywa się zapoczątkowanie wytwarzania nowej gamy produktów (baza naukowo-badawcza, informacja rynkowa, instrumenty marketingowe, wymagający i zasobny rynek zbytu). W drugim etapie w regionach tych towar jest doskonalony i eksportowany na zewnątrz. W trzecim etapie powstaje standardowy produkt, którego produkcję można już przenieść do słabiej rozwiniętych regionów, gdzie jest mniej zasobny rynek wewnętrzny, ale jednocześnie tańsza siła robocza. Teoria ta zakłada utrzymywanie się dysproporcji rozwoju między regionami, a nawet jej pogłębianie poprzez rosnące dysproporcje w poziomie zaawansowania technologicznego (bazy ekonomicznej). Jest to konsekwencja lokalizacji na peryferiach prostych faz procesu produkcji, przez co regiony te stają się coraz bardziej uzależnione od kooperacji z obszarami centralnymi. Poza tym dobra konsumpcyjne najwyższej jakości, mody, gusty konsumentów i styl ich życia powstają w regionach bogatych i dopiero później są przekazywane peryferiom. Zalecenia w zakresie prowadzenia polityki rozwoju to: wspieranie wszelkich działań innowacyjnych dla budowy przewag konkurencyjnych, wspieranie eksportu oraz przenoszenie niezaawansowanej technologicznie produkcji poza granice regionu²⁹. Wydaje się, że w omawianej teorii zbyt bezpośrednio przenoszone są specyficzne etapy procesu wytwarzania poszczególnych towarów na „produktywność” regionów. W praktyce występują przykłady „starzenia się” regionów przemysłowych postępujące za „starzeniem się” wiodących wytwarzanych w nich produktów oraz przykłady delokacji produkcji. Nie wszystkie produkty wykazują klasyczne „cykle życia”, a i skłonność wytwórców do zakładanych w omawianej teorii zachowań przestrzennych nie jest powszechna.

Teorie polaryzacji

Teoria polaryzacji regionalnej – K.G. Myrdal³⁰

Według teorii polaryzacji regionalnej nierównomierny przestrzennie rozwój gospodarczy jest efektem działania, w długim okresie historycznym, czynników politycznych, ekonomicznych, społecznych i kulturowych. Różnicowania regionalne poziomu rozwoju pogłębiają się z upływem

²⁹ *Ibidem.*

³⁰ Karl Gunnar Myrdal (1898–1987) – por. K.G. Myrdal, *Economic Theory and Underdeveloped Regions*, London 1957, oraz W. Morawski, *Socjologia ekonomiczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001.

czasu wskutek kumulowania i wzajemnego oddziaływania wymienionych czynników. W konsekwencji obszary bogate rozwijają się coraz szybciej, natomiast obszary słabo rozwinięte ulegają stagnacji i względnemu regresowi (mechanizm „błędnego koła”). Teoria ta podważa możliwość skutecznej samoregulacji przez mechanizmy rynku, prowadzącej do zatrzymania lub odwrócenia niekorzystnego procesu. Obserwowane efekty rozprzestrzeniania rozwoju poza centra prowadzą do uzależnienia obszarów peryferyjnych i odpływu z nich potencjałów rozwojowych. Zgodnie z tą teorią rozwoju regionalnego istotnym czynnikiem rozwoju jest rozbudowana aktywność władz publicznych, które powinny interweniować we wszystkich dziedzinach, które mogą wspierać rozwój³¹. Kategoryczność i ostrość tez omawianej teorii wynikała ze współczesnych jej uwarunkowań procesów rozwoju. Postfordowski model gospodarki globalnej końca XX wieku i początku XXI wieku zakwestionował w znacznym stopniu prawdziwość założenia o petryfikacji przestrzennej społeczno-gospodarczego *status quo*, uformowanego w długim procesie historycznym. Omawiana teoria zachowała aktualność w części wskazującej na kompleksowość oraz historyczne podłoże uwarunkowań rozwoju.

*Teoria polaryzacji sektorowej – J.A. Schumpeter*³²

Sposób podejścia do rozwoju, jaki stosuje Joseph A. Schumpeter, sprawił, że uważany jest on za jednego z twórców teorii polaryzacji sektorowej. Ten ekonomista postrzegał zmiany społeczno-gospodarcze jako wynik przebiegającego w zmiennym tempie procesu innowacji. Wyróżniał zwłaszcza tzw. innowacje bazowe, za które uznawał pojawiające się okresowo osiągnięcia techniczne. Umożliwiały one pojawianie się kolejnych tzw. pochodnych innowacji, determinujących wytwarzanie się specyficznej struktury sektorowej gospodarki. Struktura ta utrzymywała się do momentu pojawienia się kolejnych innowacji bazowych. W ujęciu J.A. Schumpetera właśnie okresy oddziaływania innowacji bazowej wraz z innowacjami pochodnymi tworzą długie fale koniunktury. W jego teorii występuje więc proces zastępowania starych innowacji bazowych (wraz z ich innowacjami pochodnymi) przez kolejne generacje innowacji bazowych. Ponieważ innowacje bazowe z pochodnymi mają charakter podstawowych zmian technicznych i technologicznych, decydują one o strukturze sektorowej gospodarki, a zmieniając się

³¹ K.G. Myrdal, *Economic Theory*, op. cit., passim.

³² Joseph Alois Schumpeter (1883–1950) – por. J.A. Schumpeter, *The theory of economic development: an inquiry into profits, capital, credit, interest, and the business cycle translated from the German by Redvers Opie* New York: OUP, New York 1961.

w czasie, zmieniają tę strukturę. Dominujące stare sektory, starzeją się, stopniowo tracą znaczenie i zanikają. Dotyczy to nie tylko ich bazy materialnej, ale również współtworzących je struktur społecznych. Jako że owe struktury sektorowe podlegają określonym właściwym im determinantom lokalizacji, to i przekształcenia strukturalne mają wymiar przestrzenny. Jest to, zdaniem J.A. Schumpetera, tzw. proces twórczej destrukcji poprzez innowacje.

Koncepcja polaryzacji sektorowej i regionalnej – A.O. Hirschman³³

Według koncepcji polaryzacji sektorowej i regionalnej rozwój gospodarczy dokonuje się nierównomiernie i jest skoncentrowany w tzw. geograficznych centrach wzrostu. Zgodnie z tą koncepcją jest on spolaryzowany zarówno sektorowo, jak i regionalnie. Osiągnięcie przestrzennie równomiernego rozwoju jest nieosiągalne mimo tego, że z czasem następuje rozprzestrzenianie się procesów rozwoju na obszary sąsiadujące z centrami wzrostu. Dla prowadzenia skutecznej polityki rozwoju zwolennicy tej teorii zalecają wykorzystanie czynników, które będą prowadziły do wzmacniania rozwoju obszarów centralnych oraz wspierania procesów i instrumentów dyfuzji rozwoju (m.in. przez budowę infrastruktury, głównie komunikacyjnej)³⁴. Jak się wydaje, założenie o nieosiągalności i niecelowości równomiernego poziomu rozwoju jest oczywiste i wynika choćby z ograniczoności zasobów oraz przestrzennego zróżnicowania potrzeb. Omawiana teoria jednak w znacznej części abstrahuje od poziomu (potrzeby podstawowe), na jakim występują owe zróżnicowania rozwoju. Jest to słabość prezentowanego ujęcia, zwłaszcza w kontekście kształtowania polityki rozwoju charakteryzującej się cechami określonymi w teorii wyboru publicznego (zależność polityków i podejmowanych przez nich decyzji od „istotnych” grup interesariuszy).

Koncepcja biegunów wzrostu – F. Perroux³⁵

Koncepcja ta w pierwotnej wersji nie dotyczyła przestrzennych aspektów rozwoju. Zbudowano ją, przyjmując założenie, że rozwój gospodarczy koncentruje się w największych przedsiębiorstwach, w najbardziej rozwiniętych sektorach gospodarki i gałęziach przemysłu, czyli tzw. biegunach wzrostu całej gospodarki. Autor teorii stopniowo rozszerzył tę zasadę na skalę regionalną, wskazując na koncentrację wiodących sektorów i gałęzi przemysłu

³³ Albert Otto Hirschman (1915–2012) – por. A.O. Hirschman, *The Strategy of Economic Development*, New Haven, London 1958.

³⁴ *Ibidem, passim.*

³⁵ François Perroux (1903–1987) – por. F. Perroux, *L'économie du XX-ème siècle*, Paris 1964.

na określonych obszarach – biegunach wzrostu. Bieguny te dominują nad mniejszymi ośrodkami (również regionami) i uzależniają je od własnej polityki przemysłowej i handlowej. Zwolennicy tej koncepcji dla realizacji polityki rozwoju zalecają wykorzystywanie czynników powodujących wzmocnienie dotychczasowych lub tworzenie nowych biegunów wzrostu oraz rozwój sieci komunikacyjnej między dominującymi ośrodkami i otoczeniem³⁶. Omawiana koncepcja jest logicznym uogólnieniem empirycznych obserwacji przestrzennych nierównomierności rozwoju gospodarczego. Jej „uniwersalny” charakter uznają zwykle beneficjenci rozwoju spolaryzowanego, zaś jej założenia są kontestowane na obszarach peryferyjnych.

*Model rdzenia i peryferii – J. Friedmann*³⁷

Według zwolenników tej koncepcji działalność wytwórcza i usługowa najbardziej konkurencyjnych podmiotów lokalizuje się w najsilniej rozwiniętych regionach, a tam głównie w metropoliach. Centra gospodarcze (nazywane też rdzeniami) nad obszarami zlokalizowanymi peryferyjnie dominują nie tylko w sferze gospodarczej, ale również w sferach: politycznej i kulturowej. Rdzenie przyczyniają się do rozwoju peryferii, podporządkowując je sobie równocześnie jednak w wymiarze społecznym i gospodarczym. Zgodnie z modelem rdzenia i peryferii możliwości rozwoju danego regionu/kraju upatruje się w aplikacji takich czynników, jak stymulowanie rozwoju opartego na regionalnych centrach wzrostu, rozbudowę infrastruktury oraz wspieranie rozwoju obszarów centralnych w regionach słabiej rozwiniętych z punktu widzenia gospodarki globalnej.

Wśród zwolenników tej teorii nie ma zgodności poglądów co do przebiegu procesu powstawania obszarów centralnych (rdzeni). Według pewnej grupy ekonomistów jest to proces dynamiczny, uzależniony od zmiennych uwarunkowań (nowe technologie, branże przemysłowe), co potencjalnie umożliwi powstawanie nowych rdzeni na peryferiach. Inna grupa ekspertów uważa, że zróżnicowania przestrzenne rozwoju, wynikające z istnienia ukształtowanych już rdzeni i peryferii, mają charakter statyczny i utrzymują się w długim okresie historycznym. Coraz więcej zwolenników uzyskuje jednak trzeci pogląd na układ rdzenie–peryferie, zgodnie z którym maleje znaczenie powiązań współczesnych rdzeni–metropolii z ich bezpośrednim przestrzennym otoczeniem (teoria metropolizacji przestrzeni). Są oni

³⁶ *Ibidem, passim.*

³⁷ John Friedmann (1926) – por. J. Friedman, *Regional Development in Industrialized Countries: Endogenous or Self-Reliant?* [w:] M. Bassand i in., *Self-Reliant Development in Europe: Theory, Problems, Action*, Altershot 1986, s. 125–129.

zdania, że głównym czynnikiem rozwoju stają się współcześnie nieciągłe przestrzennie powiązania sieciowe między centrami rozwoju³⁸. Jak widać, teoria ta w swych założeniach podstawowych, przyjmujących za naturalną tendencję do rozwoju zróżnicowanego przestrzennie, nie budzi większych kontrowersji. Nie ma jednak zgodności, co do krótko- i długookresowych skutków owego różnicowania rozwoju.

Teoria metropolizacji przestrzeni – M. Castells³⁹

Teoria metropolizacji przestrzeni zakłada, że współcześnie (przełom XX/XXI wieku) proces rozwoju gospodarczego zachodzi w skrajnie zróżnicowany przestrzennie sposób. Jego głównymi centrami są metropolie i technopolie, a w mniejszym stopniu inne, tradycyjne, ośrodki wzrostu, np. regiony przemysłowe, aglomeracje. Metropolie i technopolie, zdaniem zwolenników tej teorii, dominują w światowej przestrzeni gospodarczej. Skupiają one największy i najefektywniejszy potencjał ekonomiczny, finansowy oraz innowacyjny. Są dominującymi centrami kultury, polityki, wynalazczości oraz nowych sposobów produkcji. Wiodącym czynnikiem rozwoju jest tu potencjał innowacyjny. Model metropolizacji przestrzeni wykorzystuje koncepcję powiązań sieciowych, w których pomiędzy głównymi centrami rozwoju następuje przepływ kluczowych czynników decydujących o rozwoju. Teorię tę można zaliczyć do grupy teorii polaryzacyjnych, zakładających, że następuje wzmocnienie zróżnicowań poziomu rozwoju w układzie przestrzennym⁴⁰. Omawiana teoria stała się szczególnie popularna w ostatniej dekadzie XX wieku, w warunkach postępującej globalizacji gospodarki światowej. Niezwykle trafnie wskazuje najbardziej znaczące, z ekonomicznego punktu widzenia, procesy rozwoju. Słabością tego ujęcia jest jednak koncentrowanie się na najbardziej efektywnych obszarach rozwoju (w sensie gospodarczym i przestrzennym). Można zatem wyrazić wątpliwość, czy zaobserwowane procesy będą miały kiedykolwiek powszechny wymiar i czy poza wpływami owej „gospodarki sieciowej” nie pozostaną znaczne obszary i społeczności, tworząc trwałe, „równoległy” system „gospodarki dualnej”.

Upodmiotowiony region i rozwój endogeniczny – czynniki rozwoju w wybranych teoriach rozwoju regionalnego „od dołu”

Dokonując przeglądu teorii rozwoju lokalnego i regionalnego na możliwie najbardziej uogólnionym poziomie, można zauważyć, że wiodące

³⁸ *Ibidem*, s. 125–129.

³⁹ Manuel Castells (ur. 1942) – por. M. Castells, *La societe en reseau*, Fayard, Paris 1998.

⁴⁰ *Ibidem*, np. s. 121–139 i s. 242–275.

wątki, będące przedmiotem uogólnień teoretycznych, zmieniały się począwszy od wieku XIX, aż po pierwszą dekadę XXI wieku adekwatnie do przekształceń mechanizmów decydujących o wzroście i rozwoju społeczno-gospodarczym. Przedstawiono to szczegółowo na wstępie niniejszego artykułu. W miarę opanowywania skutecznych form prowadzenia działalności społeczno-gospodarczej, omawiane teorie wykazywały dwustronne związki z doskonaleniem „technokratycznych” ujęć procesów wzrostu i rozwoju społeczno-gospodarczego także w aspektach przestrzennych. W rezultacie podejmowanie i prowadzenie działalności gospodarczej stało się przedsięwzięciem o charakterze prawie „mechaniczno-technokratycznym”. Zminimalizowane zostały bariery organizacyjne, techniczne i technologiczne, a podjęcie i prowadzenie określonej działalności gospodarczej miało być wyłącznie kwestią racjonalnych wyborów ekonomicznych. Ta „technokratyczna” faza zakończyła się w gospodarce światowej w latach 70. XX wieku⁴¹. Koncentrowanie się głównie na procesach produkcji i podmiotach gospodarczych okazało się niewystarczające. W tym miejscu można formułować bardziej ogólną refleksję, że proste, materialne, jednowymiarowe bariery rozwoju, narzucając równie proste ograniczenia, wyłączają oddziaływanie barier o charakterze bardziej złożonym. Stąd też usunięcie tych „prostych” barier doprowadziło do uelastycznienia całego systemu gospodarowania, ale, jak się okazało, stopniowo prowadzi także do jego komplikacji.

Rozwój „od góry” to proces rozwoju zaczynający się w centrach aglomeracyjnych, który ma się rozszerzać poprzez centra regionalne na peryferie. Jednak obserwacje rzeczywistości nie potwierdzają w pełni tego zjawiska. Jako przykłady można wymienić cykle rozwoju Kondratiewa (cykl pierwszy) oraz model centrum–peryferie (oprócz zewnętrznych pojawiają się także lokalne impulsy rozwojowe).

Wśród teorii wyjaśniających mechanizmy rozwoju regionalnego (i lokalnego) wyraźnie wyodrębnia się grupa teorii wskazujących na rolę przedmiotowego obszaru w kreowaniu mechanizmów rozwojowych – tzw. teorie rozwoju „od dołu”. Oczywiście, podobnie jak, najogólniej rzecz ujmując, w grupie teorii rozwoju regionalnego „od góry” – również i ta grupa teorii jest wewnętrznie bardzo zróżnicowana. Mamy tu więc grupę teorii „miękkich”, które można by nazwać mezoteoriami rozwoju regionalnego. Ta grupa teorii, co prawda, traktuje region jako kreatora własnego rozwoju, ale (zgodnie ze współcześnie dominującymi i sprawdzonymi w praktyce

⁴¹ A. Glapiński, *Meandry historii ekonomii*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2012, s. 283.

trendami) czyni to w kontekście nie tylko współpracy, ale i zależności od bliskiego, a także dalekiego otoczenia.

Przedstawione poniżej koncepcje (m.in. M.E. Portera, A.J. Scotta i M. Storpera) są uznawane za element teorii instytucjonalnych rozwoju regionalnego. Przywiązują one wielką wagę do zjawisk społecznych, kulturowych jako czynników wzrostu gospodarczego. Uwarunkowania instytucjonalne, prawne i socjologiczne uznają za niezwykle ważne pozaekonomiczne zasoby gospodarcze. Jest to w dużej części zupełnie odmienne podejście do rozwoju regionalnego niż prezentowane w teoriach neoklasycznych. Jednocześnie w teoriach tych wyraźnie zaznaczona jest rola swoistej samowiedzy regionu, która jest podstawą formułowania częściowo „autonomicznych” priorytetów rozwoju. Te mezoteorie odwołują się do (jak się wydaje) współcześnie najistotniejszego czynnika rozwoju regionalnego i lokalnego, jakim jest dominująca rola w rozwoju gospodarczym szeroko pojmowanej innowacyjności. W zmianach technologicznych, technicznych, organizacyjnych itp. upatruje się źródło poprawy wydajności gospodarczej, przewag konkurencyjnych na rynkach zewnętrznych oraz modernizacji struktury gospodarczej w regionach. Najważniejszym elementem gospodarki regionalnej w tym ujęciu jest szeroko rozumiana wiedza i rozwój technologiczny oraz organizacyjny.

Istnieje duża grupa teorii wprost uznających podmiotowość i samowiedzę regionu oraz lokalnych jednostek osadniczych za podstawowy punkt wyjścia podejmowania wszelkich działań rozwojowych. Jest to grupa teorii dość wyraziście odmiennych, w których postuluje się, różną co do zakresu i skali, rewizję powiązań rozwijających się regionów z ich otoczeniem – od formułowania kompleksowych samodzielnych strategii rozwoju aż po teorię rozwoju autocentrycznego z elementami selektywnej separacji. W takim ujęciu wiodącym czynnikiem, mającym decydować o rozwoju, jest swoista polityka rozwoju, której podporządkowane są wszelkie inne „częstkowe” czynniki rozwoju. Co więcej, sposób oddziaływania tych cząstkowych czynników rozwoju jest tu silnie zdeterminowany ogólnymi założeniami przyjętych polityk rozwoju.

Ortodoksyjne teorie rozwoju regionalnego „od dołu”

Teorie potrzeb podstawowych

Teoria potrzeb podstawowych⁴² odnosi się do nierównego, w przestrzeni społecznej i geograficznej, podziału wytwarzanego produktu spo-

⁴² Między innymi: *Beschäftigung, Wachstum und Grundbedürfnisse. Ein weltweites Problem*, Internationales Arbeitsamt, Genewa 1976; H.H.S. Chenery, *Redistribution*

lecznego. Założeniem wyjściowym jest konieczność zaspokojenia potrzeb podstawowych określanych w odniesieniu do zmodyfikowanej hierarchii potrzeb podstawowych Masłowa: pożywienie, ubranie, mieszkanie, zdrowie, wykształcenie, warunki życia dające zdolność do pracy i możliwość jej podjęcia. Teoria potrzeb podstawowych wskazuje jako podstawowy czynnik rozwoju realizację specyficzną strategii rozwoju opartej na czterech elementach: 1) orientacji na potrzeby, 2) orientacji na grupy celowe (potrzeby zaspokajane „od wewnątrz” tych grup), 3) orientacji proprodukcyjnej – efektywnościowej (grupy celowe stają się samodzielne, aktywizacja wewnętrznych potencjałów kraju/regionu osłabionych przez wpływ regionów silnych), 4) partycypacji (decentralizacja, więzi społeczne, informacja o potrzebach, samopomoc). Teoria ta nie jest koncepcją pomocy czy nawet polityki społecznej, lecz wsparcia możliwości samodzielnego zaspokajania potrzeb podstawowych przez grupy tego wymagające. Teoria potrzeb podstawowych kwestionuje klasyczną regułę dyfuzji rozwoju z centrum na peryferie. Jest ogólnie sprzeczna z teoriami rozwoju „od góry”. Uznaje, że nie powinno się mechanicznie przenosić form produkcji, modeli konsumpcji i stylu życia do krajów (i regionów) słabo rozwiniętych, gdyż te przejawy rozwoju społeczno-gospodarczego powinny być dopasowane do konkretnych warunków ekonomicznych, społecznych i kulturowych obszarów słabo rozwiniętych.

Teoria ta opiera się na zasadzie, że można własnymi siłami zaspokajać potrzeby w regionach peryferyjnych, rezygnując z „narzuconych” powiązań zewnętrznych. Według przyjętych w niej założeń rozwój regionalny może być realizowany przez:

- strategię „redystrybucji ze wzrostem”, w której następuje redystrybucja bieżących nakładów/wydatków inwestycyjnych na korzyść grup wymagających wsparcia (identyfikacja potrzeb, grup celowych, określenie możliwości „inwestowania” w te grupy, m.in. kredyty, infrastruktura); teoria ta nawiązuje do klasycznych teorii rozwoju: „zewnętrzne” inwestycje o charakterze redystrybucyjnym mają przynieść określony z zewnątrz, pożądany efekt,
- strategię rozwoju alternatywnego, w której kwestionuje się dotychczasową politykę rozwoju; formułuje się założenie, iż procesy równoważenia rozwoju nie polegają na dyfuzji wzrostu z krajów (regionów) wysoko rozwiniętych, co jest i tak coraz mniej nieskuteczne z powodu występowania bariery zasobów; rozwój ma polegać na za-

with Growth, London 1974; *Reshaping the International Order (Rio-Report)*, red. J. Tinbergen, New York 1976, *passim*.

spokajaniu zmiennych potrzeb podstawowych mieszkańców krajów i regionów słabo rozwiniętych w zakresie dostosowanym do potrzeb tych obszarów.

*Teoria rozwoju autocentrycznego i selektywnej separacji*⁴³

Tradycyjna filozofia rozwoju, odwołując się do regionalnego i sektorowego efektu rozszerzania się jakościowego impulsu wzrostu, stwierdza, że rozwój możliwy jest tylko w połączeniu ze wzrostem gospodarczym. Obserwacje empiryczne lat 60. i 70. XX wieku w regionach rozwijających się pokazały, że wzrost ma charakter spolaryzowany (biegunowy), a efekt jego rozszerzania się może być słaby lub nie ma go wcale.

Deklaratywny cel koncepcji rozwoju autocentrycznego to udział słabej ekonomicznie ludności w produktywnym zatrudnieniu i zaspokojeniu potrzeb podstawowych. Zwolennicy tej teorii wskazują trzy odmienne drogi osiągnięcia tego celu, tj. przez realizację wskazań:

- koncepcji redystrybucji ze wzrostem (koncepcja wspomniana wcześniej), czyli drogą niewielkich korekt istniejącego systemu społeczno-gospodarczego między innymi przez zmianę kierunków inwestycji (redystrybucja) oraz restrukturyzację (z wielkich projektów na nowe technologie),
- teorii zależności⁴⁴, która upatrując zasadniczą niesprawiedliwość w nierówności warunków wymiany między krajami/regionami wysoko rozwiniętymi i peryferyjnymi (*terms of trade*), przewiduje konieczność dokonania głębokich zmian światowego systemu społeczno-gospodarczego i to w formie gwałtownych przekształceń,
- teorii rozwoju autocentrycznego i selektywnej separacji⁴⁵, która opiera się na stwierdzeniu, że rozwój regionów peryferyjnych jest blokowany przez ich udział w międzyregionalnej i międzynarodowej specjalizacji produkcji i podziale pracy; widoczna jest tu sprzeczność założeń wyjściowych między innymi z teoriami: korzyści komparatywnych, bazy ekonomicznej, produktu podstawowego, cyklu życia produktów itp.; w teorii rozwoju autocentrycznego i selektywnej separacji zakłada się, że konieczna jest czasowa separacja regionu słabo rozwiniętego dla przeprowadzenia jego restrukturyzacji i w konsekwencji zmiany jego powiązań z otoczeniem.

⁴³ Teorie rozwijanie szczególnie intensywnie w latach 80. i 90. XX wieku.

⁴⁴ A.G. Frank, *Dependent Accumulation and Underdevelopment*, Frankfurt 1978, *passim*.

⁴⁵ D. Senghaas, *Weltwirtschaftsordnung und Entwicklungspolitik – Pladoyer für Dissoziation*, Frankfurt 1977, *passim*.

Teoria rozwoju autocentrycznego za podstawowy czynnik rozwoju uznaje rozwój regionalnego rynku wewnętrznego: ludność regionu będzie miała większy udział w procesie produkcji, gdy będzie on zgodny z profilem popytu regionalnego. Celem ma być zaspokojenie podstawowych potrzeb mieszkańców regionu. Zakłada się konieczność zdefiniowania potrzeb podstawowych, które mają charakter zmienny. Występuje tu sprzeczność z teorią centrum – peryferie, gdzie kształtowanie struktur produkcji jest dyktowane potrzebami grup silnych ekonomicznie, skupionych zwłaszcza w centrum (aglomeracji). Według omawianej teorii w koncepcjach rozwoju spolaryzowanego użyteczność potencjału regionalnego wynika z jego zdolności do zaspokajania potrzeb centrum, co prowadzi do niewłaściwego wykorzystania zasobów regionalnych.

Koncepcja rozwoju autocentrycznego i selektywnej separacji była bardzo popularna w latach 70. XX wieku, a w latach 80. jej podstawowe założenia stały się podstawą polityki rozwoju zapoczątkowanej przez niektóre kraje. Wczesnych, praktycznych przykładów skuteczności takiej drogi rozwoju dostarczyło między innymi obserwowane przyspieszenie rozwoju krajów latynoamerykańskich w okresie I wojny światowej, tj. gdy wskutek kryzysu osłabły ich powiązania z krajami wysoko rozwiniętymi. Świadomie tego typu politykę prowadziły kraje azjatyckie (Japonia, ChRL, Korea Płd.). W krajach uprzemysłowionych również można znaleźć przykłady światowej rezygnacji ze specjalizacji produkcji przysparzającej zysków komparatywnych. Zastosowanie w praktyce teorii rozwoju „od dołu” zwykle jest jednak okupione dużymi kosztami społecznymi oraz ekonomicznymi. Skuteczne prowadzenie tego typu polityki wymaga rzadko spotykanej determinacji społeczeństw oraz umiejących „samoograniczać się w autorytaryzmie” władz publicznych.

Potencjał endogeniczny – kapitał społeczny, „uczenie się”, innowacyjność

Zmiana paradygmatu: model R.M. Solowa vs. model rozwoju endogenicznego⁴⁶

Wydaje się, że bardzo dobrą ilustracją zarysowanej wyżej zmiany sposobu postrzegania rozwoju społeczno-gospodarczego w różnych skalach przestrzennych jest porównanie założeń modelu R.M. Solowa, które leżały u podstaw teorii klasycznych o charakterze „technokratycznym”, z mode-

⁴⁶ Robert Merton Solow (1924) – por. R.M. Solow, *A Contribution to the Theory of Economic Growth*, „Quarterly Journal of Economics” 1956, nr 70(1), s. 65–94.

lem rozwoju endogenicznego. R.M. Solow podkreślał zależność między inwestycjami a postępem technicznym. Stosując funkcję produkcji Cobb-Douglassa, tj. zależność między nakładami kapitału i pracy a wielkością produkcji, przy uwzględnieniu zmian technologicznych, otrzymujemy informację o udziale wymienionych czynników w przyroście PKB. Na podstawie takich obserwacji empirycznych R.M. Solow doszedł do wniosku, że głównym czynnikiem wzrostu produkcji jest egzogeniczny postęp techniczny. Według modelu R.M. Solowa (1957) w procesie inwestowania występuje zasada malejącej krańcowej produktywności kapitału. Do takiego wniosku doszedł, zakładając, że:

- technologie produkcji są identyczne w różnych miejscach ich zastosowania (kraje, regiony),
- w rozpatrywanych gospodarkach krajowych i regionalnych występuje pełne zatrudnienie,
- korzyści wynikające ze skali produkcji są stałe,
- występuje możliwość substytucji czynników produkcji, ale ma ona charakter niedoskonały.

Z modelu tego wynikało, że istnieje optymalna proporcja między kapitałem i pracą. Tym samym osiągnięcie dodatkowych zysków poprzez zwiększenie zainwestowania kapitałowego (postęp techniczny) będzie przynosiło coraz mniejsze przychody. Mechanizm ten (zdaniem twórcy teorii) powodował migrację kapitału i przez to włączanie obszarów słabo rozwiniętych do obiegu gospodarczego i to w taki sposób, że obszary te w długim okresie miałyby dorównywać poziomem rozwoju krajom wysoko rozwiniętym.

Powyższą zasadę malejących krańcowych przychodów zakwestionowano w ramach teorii wzrostu endogenicznego zwanych nowymi teoriami wzrostu, które sformułowano w latach 80⁴⁷. Teorie te zostały opracowane wobec jaskrawej sprzeczności neoklasycznych teorii wzrostu z praktyką sfery realnej, tj. obserwowanego utrzymywania się (a nawet pogłębiania) międzynarodowych i międzyregionalnych różnic w poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego. Grupa teorii rozwoju endogenicznego jest wewnętrznie bardzo zróżnicowana, co zostanie przedstawione w skrócie w dalszej części artykułu. W tym miejscu można tylko stwierdzić, że odmiennie niż w modelu Solowa postęp techniczny i technologiczny jest zmienną endogeniczną, która może powodować, iż nie będzie występowała zasada malejących przychodów krańcowych.

⁴⁷ Paul Romer i Robert Lucas Jr. opracowali alternatywny względem modelu R.M. Solowa model wzrostu.

Rozwój poprzez wykorzystanie potencjału endogenicznego

Rozwój i wykorzystanie potencjału endogenicznego zakłada wykorzystanie czynników rozwoju tkwiących w przestrzeni regionu peryferyjnego. Koncepcja oparta na tym założeniu stwierdza, że dominujący współcześnie przestrzenny podział pracy oraz specjalizacja produkcji pomijają możliwości rozwojowe regionów peryferyjnych⁴⁸. Zasoby takich regionów są eksploatowane, a nie wykorzystywane. Innowacje nie są tam podejmowane z braku wymiany informacji, rynku, poziomu rozwoju technicznego oraz braku kapitału. Część regionalnych zasobów i zdolności nie jest wykorzystywana w całości przez dodatkowy popyt regionalny (zasoby pracy, rzemiosło, tradycje, kultura, a także ekologia). Główne czynniki rozwoju według tej koncepcji, to potencjał endogeniczny regionu, który nie jest potencjałem statycznym i *stricte* ekonomicznym, lecz dynamicznym i całościowym. Regionalny potencjał rozwojowy to regionalny produkt (PKB), jaki jest w stanie uzyskać region przy optymalnym wykorzystaniu wszystkich pozostających do jego dyspozycji zasobów. Stąd bierze się możliwość wytwarzania dodatkowego popytu, do czego konieczna jest identyfikacja niewłaściwego wykorzystania czynników produkcji. Występuje tu oczywiście trudność identyfikacji, a potem aktywizacji potencjału niewykorzystwanego w regionie.

W tradycyjnym ujęciu problematyki rozwoju zajmowano się czynnikami produkcji, które rozpatrywano z punktu widzenia określonego poziomu rozwoju regionu i jego międzyregionalnych powiązań. Nie brano więc pod uwagę możliwej, specyficznej dla danego regionu, kombinacji czynników produkcji. Dotyczyło to zwłaszcza niezauważania czynnika decentralizacji oraz samorządności. Dlatego według tej teorii klasyczny katalog czynników produkcji należałoby rozszerzyć: obok czynnika kapitału i pracy dodać czynniki infrastruktury, przestrzeni, środowiska, rynku (popyt), czynniki socjokulturowe i decyzyjne (w tym zawierają się poziom urbanizacji, położenie geograficzne). W takim ujęciu pod hasłem potencjału regionalnego rozumie się potencjał wzbogacony o dodatkowe lub alternatywne możliwości rozwojowe regionu. Poprzez włączenie do pojęcia potencjału szeroko rozumianych możliwości innowacyjnych, rozróżnia się pojęcie potencjału od zasobu. Endogeniczne strategie rozwoju zwracają szczególną uwagę na

⁴⁸ W.B. Stohr, *Alternative Strategien für die integrierte Entwicklung peripherer Gebiete bei abgeschwächtem Wirtschaftswachstum*, Zürich 1980; J. Friedmann, *Regional Development*, op. cit., s. 125–129; H. Glatz, G. Scheer, *Eigenständige Regionalentwicklung. Ein Weg für strukturell benachteiligte Gebiete in Österreich – Raumplanung für Österreich 1/81*, Wien 1981.

rolę innowacji. Specyfika regionów peryferyjnych polega na występowaniu tam barier dla innowacji.

Przeszkody dla rozwoju regionalnego tkwią również w mentalności mieszkańców i przedsiębiorców. W wyniku nieumiejętności weryfikacji informacji zewnętrznych występuje na takich obszarach szczególnie narażenie na szkody powstałe w toku współpracy z kontrahentami zewnętrznymi. Kształtuje to w takich regionach postawy zachowawcze, niechętnie innowacjom. Do barier wprowadzania innowacji w regionach peryferyjnych zalicza się rozmiary i strukturę zatrudnienia, brak innowacyjnych sektorów przemysłu i usług, strukturę kwalifikacji przedsiębiorców (niski poziom kwalifikacji), słabość rynku kapitałowego, słabość instytucji innowacyjnych oraz małą koncentrację zakładów (brak korzyści z wzajemnych kontaktów i współpracy). Zwolennicy tej teorii rozwoju oprócz wcześniej wymienionych czynników zalecają również usunięcie barier mentalnych i poprawę produktu innowacyjnego w regionie.

Nowa teoria wzrostu

Prowadzone w latach 80. XX wieku analizy procesów wzrostu gospodarczego ujawniały w układzie przestrzennym bardzo duże zróżnicowania w przedmiotowym zakresie. W związku z tym zaczęto poszukiwać czynników wyjaśniających tę sytuację, z uwzględnieniem występujących ówczesnie zjawisk konwergencji i dywergencji rozwoju społeczno-gospodarczego zwłaszcza w skali międzyregionalnej. Neoklasyczne modele rozwoju wskazywały na czynniki egzogeniczne jako na główny czynnik wzrostu gospodarczego. Przy tym, zgodnie z konkluzjami modelu W. Solowa o malejących przychodach krańcowych, wskazywały one z jednej strony na dyfuzję/rozprzestrzenianie się zjawisk wzrostu gospodarczego, a z drugiej na konwergencję, czyli w długim okresie upodabnianie się poziomu rozwoju cywilizacyjnego w różnych układach przestrzennych. W tym ujęciu wiedza, postęp techniczny, innowacje jako skutek owego rozwoju były niejako „ukryte”, obecne w rezultatach akumulacji kapitału, i jako takie miały naturę „aprzestrzenną”. Empiryczne obserwacje wskazywały jednak, że czynnik postępu technicznego, a szerzej – wiedzy, jest w rzeczywistości efektem zamierzonych kapitałochłonnych, prowadzonych w długim okresie i ściśle zlokalizowanych przestrzennie, celowych działań podejmowanych przez podmioty gospodarcze oraz wyspecjalizowane instytucje, zarówno sektora prywatnego, jak i publicznego. W związku z tym zaczęto uznawać czynnik wiedzy i postępu technicznego za endogeniczną, samodzielną składową modelu wzrostu. Była to zasadnicza zmiana w porównaniu z neoklasycznymi modelami wzrostu i rozwoju. Stąd też wywodzi się określenie tego sposobu uj-

mowania rozwoju, zwanego nową teorią wzrostu. Wszystkie modele należące do nowej teorii wzrostu opierają się na założeniu, że postęp techniczny, powstający w wyniku możliwych do zakumulowania środków, nie przynosi stale zmniejszających się przychodów, tzn. że zyski krańcowe z akumulacji kapitału w określonej lokalizacji nie zmniejszają się. Umożliwia to występowanie zjawiska trwałego wzrostu, ale z drugiej strony wyłącza przyjmowane w „neoklasycie” masowe pojawianie się sił skłaniających kapitał do poszukiwania nowych obszarów (w znaczeniu przestrzennym) do ekspansji wobec występowania malejących przychodów krańcowych z nakładów inwestycyjnych lokowanych na obszarach o wysokim poziomie zainwestowania. Przy takim założeniu dodatkowo, gdy wolumen możliwych do akumulacji czynników jest proporcjonalny do rozmiarów produktu społecznego, to w drodze akumulacji produkt społeczny rośnie proporcjonalnie do czynnika możliwego do akumulacji. Jeśli możliwy do akumulacji czynnik wykazuje rosnący poziom zysku w zależności od jego skali, tempo wzrostu zwiększa się. Ponieważ obszary o wyższym stopniu zainwestowania dysponują w ujęciu bezwzględnym większymi zasobami czynników możliwych do akumulacji, to ich przewaga nad obszarami słabszymi może zwiększać się nie tylko w ujęciu bezwzględnym, ale i względnym.

W nowej teorii wzrostu wskazuje się na liczne zjawiska decydujące o procesach wzrostu i rozwoju społeczno-gospodarczego. Stwierdza się między innymi, że:

- jednym z głównych czynników decydujących o rozwoju jest kapitał ludzki, rozumiany jako wartość sumy możliwych do zastosowania w działalności gospodarczej umiejętności ludności, jakość kapitału ludzkiego określa procesy wzrostu na poziomie lokalnym i regionalnym,
- efekty upowszechniania wiedzy między podmiotami gospodarczymi dają możliwość wykorzystywania w procesach wzrostu gospodarczego wiedzy technicznej, która częściowo ma cechy dobra publicznego,
- generowanie nowej wiedzy jest uzależnione od jakości kapitału ludzkiego i zasobów wiedzy już zgromadzonej,
- występujące efekty zewnętrzne (postęp techniczny, badania i rozwój, sytuacje monopolistyczne) jako efekt niemających korzyści akumulacji czynników produkcji przynoszą rosnące efekty skali i wzmacniają endogeniczne procesy wzrostu.

Nowa teoria wzrostu zakłada, że zyski krańcowe z możliwych do akumulacji czynników produkcji nie maleją dlatego, iż stale występują pozy-

tywne efekty zewnętrzne (np. wspomniane: postęp techniczny, badania i rozwój, sytuacje monopolistyczne). Poglądy na temat przyczyn występowania tych efektów zewnętrznych zmieniały się. Początkowo uznawano je za uboczny efekt rozwoju z wykorzystaniem czynników endogenicznych, a współcześnie wskazuje się, że są one celowo i przy ponoszeniu dużych, szeroko rozumianych nakładów generowane w toku działalności w zasadzie wszystkich podmiotów biorących udział bezpośrednio bądź pośrednio w działalności gospodarczej (prywatnych i publicznych).

Koncepcja regionu uczącego – B.A. Lundvall, B.T. Asheim, A. Isaksen, P. Cooke, K. Morgan⁴⁹ i inni

Zgodnie z tą koncepcją głównym czynnikiem rozwoju jest nieustanny proces tworzenia i wdrażania innowacji oraz umiejętność dostosowywania innowacji do zmieniających się uwarunkowań rynkowych. W zakresie działań prorozwojowych zwolennicy tej koncepcji zalecają stymulowanie wszystkich czynników odpowiedzialnych za rozwój nauki, badań, doskonalenie kadr, a także zastosowanie wysokiej techniki w przedsiębiorstwach⁵⁰. W szczególności zalecają władzom publicznym wspieranie rozwoju technologicznego poprzez tworzenie regionalnego systemu innowacji, tj. instytucji publicznych działających wspólnie na rzecz rozwoju technicznego, wspieranie sieci współpracy między instytucjami naukowymi, eksperckimi i gospodarczymi, stymulowanie badań naukowych prowadzonych przez przedsiębiorstwa (odpisy podatkowe, kredyty, dotacje), wspieranie instytucji naukowych, które bezpośrednio współpracują z przemysłem (prak-

⁴⁹ Bengt-Åke Lundvall (1941) – por. B.-Å. Lundvall, *Growth, Innovation and Social Cohesion: The Danish model*, Elgar Publisher, Cheltenham 2002; *National Systems of Innovation: Towards a Theory of Innovation and Interactive Learning*, red. B.-Å. Lundvall, Pinter Publishers, London 1992; Bjørn T. Asheim (1948) – por. B.T. Asheim, R. Boschma, P. Cooke, *Constructing Regional Advantage: Platform Policies based on Related Variety and Differentiated Knowledge Bases*, „Submitted to Regional Studies” 2007; B.T. Asheim, A. Isaksen, *Localised Knowledge, Interactive Learning and Innovation: Between Regional Networks and Global Corporations* [w:] *The Networked Firm in a Global World. Small, Firms in New Environment*, red. E. Vante, M. Taylor, Ashgate, Aldershot 2000; P. Cooke, *Regional innovation systems: competitive regulation in the new Europe*, „Geoforum” 1992, nr 23(3), s. 365–382; P. Cooke, *The New Wave of Regional Innovation Networks: Analysis, Characteristics and Strategy*, „Small Business Economics” 1996, nr 8, s. 166; K. Morgan, *The Learning Region: Institutions, Innovation and Regional Renewal*, „Regional Studies” 1997, t. 31, nr 5, s. 493; K. Morgan, *The learning region: institutions, innovation and regional renewal*, „Regional Studies” 2007, nr 41, s. 147–159.

⁵⁰ R. Florida, *The Learning Region* [w:] *Regional Innovation, Knowledge and Global Change*, red. Z.J. Acs, Pinter, New York 2000.

tyczna użyteczność opracowanych technologii), finansowanie ryzykownych lub długoterminowych badań, tworzenie instytucji pośredniczących, regionalnych centrów innowacyjności i parków naukowych (nauka dla praktyki), upowszechnianie i przenoszenie między sektorami rozwiązań technicznych.

Niezwykle ważny dla tworzenia regionu uczącego się jest odpowiedni klimat społeczny i instytucjonalny dla innowacyjnej działalności przedsiębiorców – tzw. środowisko innowacyjne oraz środowisko dla przedsiębiorczości. Obejmują one zasoby naukowe i badawcze regionu (uniwersytety), wysoko wykwalifikowane zasoby pracy (w tym menedżerów) oraz profesjonalną administrację publiczną. Składają się na nie również dobre wyposażenie w infrastrukturę techniczną i wysoki standard warunków życia (jakość oświaty, kultury, rozrywki, czystość i dostępność środowiska naturalnego). Wymienić tu także należy obecność wiarygodnych instytucji finansowych, infrastruktury komunikacyjnej (lotnisk międzynarodowych). W tej koncepcji rozwoju zwraca się uwagę na potrzebę dywersyfikacji bazy gospodarki regionalnej – jest to więc postulat sprzeczny z teorią produktu podstawowego i niektórymi koncepcjami nawiązującymi do teorii bazy ekonomicznej.

W teorii regionu uczącego się podkreśla się znaczenie wartości społecznych jako wiodącego czynnika rozwoju zachęcającego do inicjatywy gospodarczej. Wartości te to klimat zaufania i współpracy, tradycje przedsiębiorczości regionalnej, obecność wymagającego i zasobnego rynku konsumenckiego, dostępność bazy biurowej i przemysłowej, duże i zróżnicowane pod względem kwalifikacji i wymagań zasoby pracy (zarówno tej słabo wykształconej, jak i wysoko kwalifikowanej). Warunkiem powstania środowiska sprzyjającego przedsiębiorczości jest wykształcenie sieci kooperujących ze sobą instytucji: publicznych, gospodarczych, usługowych, finansowych, społecznych i naukowych dla wymiany informacji pomysłów, powstania zaufania i współpracy gospodarczej. Umożliwia to powstawanie zjawisk innowacyjnych i nowych form przedsiębiorczości. Zwolennicy tej teorii zalecają aktywną postawę władz publicznych posiadających sprecyzowaną strategię pobudzania przedsiębiorczości regionalnej. W koncepcji tej podkreśla się niezwykłą wagę kontaktów osobistych między współpracującymi stronami – nawet nieformalnych kontaktów menedżerów. Jest to odmienne podejście niż w przypadku teorii upatrujących przyszłość w bezosobowych kontaktach sieciowych, bowiem kładzie się nacisk na znaczenie dla rozwoju gospodarczego geograficznej bliskości kooperujących firm i skupienia lokalizacyjnego pokrewnych sektorów przemysłowych.

Teorie kompleksowego rozwoju upodmiotowionego regionu

Historyczna perspektywa procesów rozwoju

W „historycznej perspektywie procesów rozwoju” Walter B. Stohr zwraca uwagę na specyficzne, długookresowe uwarunkowania procesów społeczno-gospodarczych. Autor tej koncepcji stwierdza, że rozwój odbywa się w formie faz rozwoju. Obserwowane w perspektywie historycznej fazy rozwoju w skali państw i regionów poprzedzone są rozwojem dokonującym się w skali lokalnej. Interakcje skierowane „na zewnątrz” i „do wewnątrz” nawiązują do przemienności długich fal koniunktury Kondratiewa. Według tej teorii do początku ostatniego ćwierćwiecza XX wieku dominowały fazy rozwoju „od góry”. Począwszy od połowy lat 70. XX wieku następuje zwrot w kierunku strategii rozwoju endogenicznego – współcześnie występuje faza rozwoju „od dołu”. Mamy więc do czynienia ze: społeczną kontrolą postępu technicznego, nieformalnymi organizacjami z niskim poziomem interakcji społecznych, wzrastającą rolą struktur krajowych, silnymi powiązaniem człowiek–środowisko. W fazie tej podkreśla się: rolę potencjału wewnątrzregionalnego, powiązań gospodarczych o małym zasięgu przestrzennym, korzyści z międzyregionalnej kooperacji i podziału pracy oraz rolę wykształcenia. Teoria ta z założenia nie ma charakteru deterministycznego wynikającego z cykli Kondratiewa. Według tej koncepcji zauważalna w latach 80. trwała stagnacja i permanentny kryzys gospodarki światowej były wynikiem dominujących tendencji prowadzenia rozwoju „od góry”⁵¹. Rozwój „od dołu”, zdecentralizowany i zorientowany proeksportowo, ma przyczynić się do przezwyciężenia kryzysu gospodarczego. Nawiązuje to m.in. do trzeciego raportu Klubu Rzymskiego⁵². Takie podejście jest sprzeczne z teorią metropolizacji przestrzeni, teorią biegunów wzrostu oraz teorią rdzeni i peryferii.

Koncepcja niezależnego rozwoju regionalnego.

Wspomniane lata 80. XX wieku przyniosły dyskusję nad potrzebą stworzenia strategii rozwoju peryferyjnych regionów krajów wysoko rozwiniętych. Główne problemy, z którymi powinny poradzić sobie władze publiczne tych państw, to: mobilność ludności (problem złożony – nie tylko „techniczny”), udział peryferyjnych regionów w ogólnokrajowym postępie gospodarczym i społecznym, angażowanie środków publicznych w wyrów-

⁵¹ J. Friedmann, M. Douglass, *Agropolitan Development: Towards a New Strategy for Regional Planning in Asia* [w:] *Growth Pole Strategy and Regional Development Policy*, red. F.C. Lo, K. Salih, Oxford 1978, s. 163–192.

⁵² *Reshaping the International*, op. cit., passim.

nywanie dysparytetów między- i wewnątrzregionalnych, nieskuteczność sektorowej polityki regionalnej (wspierania wybranych sektorów gospodarczych). Rozwiązanie ich miało być efektem zastosowania całościowej strategii regionalnej, uwzględniającej nie tylko aspekty gospodarcze, ale również ekologiczne, społeczne i kulturowe⁵³. Ta koncepcja strategii całościowej nawiązuje częściowo do koncepcji rozwoju autocentrycznego, lecz nie jako ogólny plan wszystkich aspektów rozwoju, ale plan koordynacji gospodarki regionalnej i celów społecznych w dłuższym okresie.

Region przy takich założeniach jest podmiotem, a nie przedmiotem rozwoju. Zasady te mogą być w praktyce realizowane poprzez:

- koncepcję polityki wewnątrzregionalnej (oryg. regionalnej polityki regionalnej), (W.B. Stohr)⁵⁴,
- koncepcję niezależnego rozwoju regionalnego (G. Scheer, H. Glatz, E.A. Brugger),
- koncepcję rozwoju regionalnego wzbudzonego dzięki aktywizacji potencjału wewnątrzregionalnego (U. Hahne),
- koncepcję regionalnego samourzeczywistnienia (C. Majer).

Wszystkie wymienione wyżej koncepcje zakładają aktywizację powiązań wewnątrzregionalnych, uwzględnienie aspektu ekologicznego, wykorzystanie potencjału endogenicznego oraz podejmowanie działań w sferze politycznej, ekonomicznej, socjokulturowej, ekologicznej.

Kompleksowe podejście do rozwoju regionalnego

W teorii tej Michael Storper wskazuje na trzy podstawowe czynniki rozwoju: innowacje technologiczne, system organizacyjny produkcji (sieć współpracy i specjalizacji) i koncentrację terytorialną producentów⁵⁵. Najważniejszym czynnikiem rozwoju w tym modelu są nieekonomiczne czynniki rozwoju (tzw. pozahandlowe zależności). Są to formalne i nieformalne reguły życia społecznego oraz normy zachowania i zwyczaje określające postępowanie w sferze gospodarki regionalnej. Ma to być zbiór zasad obniżających ryzyko gospodarcze sprzyjające inicjatywom i przedsiębiorczości indywidualnej, wspierających kooperację. Wszystko to jest swoistym kapitałem, będącym rzeczywistym źródłem sukcesu „regionalnego kapitalizmu”.

⁵³ M. Bassand i in., *Self-Reliant Development in Europe: Theory, Problems, Action*, Aldershot 1986, oraz OECD, *New Trends in Rural Policy Making*, Paris 1988.

⁵⁴ Chodzi o wewnętrzną politykę regionalną prowadzoną przez władze regionalne, czyli politykę wewnątrzregionalną.

⁵⁵ M. Storper, *The Regional World. Territorial Development in a Global Economy*, The Guilford Press, New York 1997, *passim*.

W koncepcji tej zaleca się: wzmacnianie kapitału społecznego pozaekonomicznych współzależności, współtworzenie sieci współpracujących instytucji, partycypację przedsiębiorców w polityce regionalnej (wpływ na decyzje administracyjne, kierunki i sposoby realizacji regionalnej strategii rozwoju). Ma to prowadzić do wzrostu zaangażowania sfer gospodarczych w rozwój regionu i poczucia odpowiedzialności za przebieg zachodzących procesów.

Koncepcja obiegu wewnątrzregionalnego

Jest to koncepcja rozwoju przeciwstawna koncepcji międzyregionalnej specjalizacji – tej z grupy teorii rozwoju regionalnego „od góry”. Zamiast wspierania wybranych potencjałów regionu, zakłada się szerokie wykorzystanie istniejących zasobów. Obieg wewnątrzregionalny realizowany jest przez wewnątrzregionalne powiązanie czynników ekonomicznych, politycznych, socjokulturowych i ekologicznych⁵⁶.

Rozwój rynku wewnątrzregionalnego, pobudzanie wewnętrznego obiegu gospodarczego ma przyczyniać się do powstawania i wykorzystania efektów mnożnikowych. Służyć temu ma między innymi substytucja importu. Zmniejszenie importu ma prowadzić do zwiększenia dochodów poprzez mnożnik importowy – analogiczny do mnożnika eksportowego (substytucja importu). Kryterium powiązań wewnątrz- i międzyregionalnych, analiza napływu i odpływu czynników produkcji i ich wzajemnych relacji mają być podstawą do podjęcia decyzji o rozpoczęciu określonego rodzaju produkcji w regionie. Przyczyną wadliwych powiązań w regionach peryferyjnych jest powszechny brak wewnątrzregionalnej informacji gospodarczej. Podmioty regionalne nawiązują współpracę i kontakty kooperacyjne z podmiotami spoza regionu.

Aby usunąć barierę utrudniającą wykorzystanie potencjału endogenicznego, postulowana jest rozbudowa wewnątrzregionalnej sieci informacji gospodarczej, co ma sprzyjać tworzeniu innowacyjnego środowiska regionalnego. Strategie rozwoju endogenicznego wskazują na „innowacyjne” środowisko lokalne i regionalne jako istotny czynnik rozwoju. Ma ono wymiar socjoekonomiczny. Innowacyjne środowiska regionalne są bardzo zróżnicowane. Odróżniają jednak koncepcje innowacyjnego otoczenia od hierarchicznego układu centrum–peryferie lub teorii regionalnych cykli produkcji⁵⁷. W takim ujęciu:

⁵⁶ W.B. Stohr, *Alternative Strategien für die integrierte*, op. cit., passim; H. Glatz, G. Scheer, *Eigenständige Regionalentwicklung*, op. cit., passim.

⁵⁷ G. Maier, F. Todtling, *International Division of Labour and Industrial Change in Austrian Regions* [w:] *International Economic Restructuring and the Regional Community*, red. H. Muegge, W.B. Stohr, 1987.

- innowacja jest rozumiana jako proces podziału pracy i współpracy, w którym kooperuje wiele podmiotów,
- podmioty tworzą między sobą tradycyjnie zakorzenioną regionalnie sieć powiązań (informacja, wiedza o partnerach, możliwościach podjęcia współpracy – wspomaganie, parki technologiczne, centra założycielskie)⁵⁸,
- przestrzenna koncentracja produkcji i innowacji – koncepcja środowiska regionalnego – jest raczej koncepcją kulturową niż geograficzną,
- regionalny proces innowacji tworzy efekt synergii a nie pojedyncze, odizolowane czynniki⁵⁹.

Koncepcja środowiska regionalnego pozwala na wyjaśnienie w nowy sposób procesu rozwoju regionalnego i międzyregionalnego podziału pracy jako procesu „od dołu”, a nie klasycznego procesu hierarchicznego (układ centrum–peryferie, bieguny wzrostu itd.). W koncepcjach neoklasycznych region ujmowany jest jako struktura lokalizacji jednostek gospodarczych, w której przestrzeń jest pewną barierą rozwoju. Nowe koncepcje określają region jako pole interakcji socjoekonomicznych, które w praktyce przyjmują różne formy.

Koncepcja elastycznej produkcji – M.J. Piore, Ch. Sabel⁶⁰

U podłoża teorii znalazły się obserwacje kryzysu systemu masowej produkcji w latach 80. XX wieku i związanych z tym prób zmiany sposobu zarządzania rozwojem oraz wzrostu znaczenia gospodarki regionalnej. Według tej koncepcji (por. m.in. M.J. Piore, Ch. Sabel) system oparty na elastycznej produkcji i specjalizacji tworzyć ma grupa małych i średnich firm, łatwo zmieniających profil wytwarzania i dostosowujących się do gustów konsumenckich i nowinek technologicznych. Producenci tacy są silnie wyspecjalizowani w swojej dziedzinie, konkurencyjni, ściśle kooperujący ze sobą, wyznający wspólne wartości, pozostający w relacjach społecznych wynikających z wzajemnego zaufania i współdziałania społecznego mającego swe źródło w historycznych tradycjach przedsiębiorczości. Dzięki temu wykazują niskie koszty transakcyjne współpracy i podwyższoną

⁵⁸ U. Hahne, *Regionale Entwicklungsdynamik und Technologiezentrum Flensburg*, „Flensburger Regionale Studien” 1992, t. 7.

⁵⁹ W.B. Stohr, *Regional Innovation Complexes*, „Paper of the Regional Science Association” 1986, nr 59, s. 29–44.

⁶⁰ Michael Joseph Piore (1940); Charles Frederick Sabel (1947) – por. M.J. Piore, Ch. Sabel, *The Second Industrial Divide*, Basic Books, New York 1984.

efektywność całej grupy producenckiej⁶¹. Założenia tej teorii wskazują na pewne kolizje z teorią produktu podstawowego, teorią bazy ekonomicznej i teorią cyklu produkcyjnego (etapy). Występuje w niej co prawda wysoka specjalizacja podmiotów w regionie, ale przewaga konkurencyjna budowana jest nie na standardowym produkcie, lecz na elastyczności i zmienności przedmiotu produkcji.

Aglomeracja elastycznej produkcji

Sformułowana przez Allana J. Scotta koncepcja tworzenia aglomeracji elastycznej produkcji jest odmianą koncepcji grona przemysłowego, z dominującym na określonym terenie ośrodkiem metropolitarnym⁶². Rozwój takiej aglomeracji ma się opierać na produkcji zaawansowanej technologicznie oraz na produktach ze sfery kultury i sztuki. Gospodarkę takiego grona cechuje innowacyjność, zmienność asortymentu dokonywana w odpowiedzi na wysokie wymagania i zmienne potrzeby konsumentów. Rozwija się też sieć powiązań podmiotów pokrewnej branży w oparciu o przedsiębiorstwa kluczowe, ich kooperantów i inne firmy świadczące wyspecjalizowane usługi. Występuje współpraca z konkurencją (kooperencja). Bliskość lokalizacji, wzajemna komunikacja informacyjna, gęsta sieć powiązań komunikacyjno-transportowych zmniejszają koszty transakcyjne działalności podmiotów na obszarze grona. Jako najważniejsze wskazwane są dwa czynniki decydujące o rozwoju – polityka władz publicznych oraz uwarunkowania społeczne i kulturowe. Rozwój gospodarczy w tym ujęciu zależy w większym stopniu od konkretnych instytucji ekonomicznych i norm społecznych występujących w danym regionie niż od sił wolnego rynku. Przy takich założeniach teoria ta w sposób oczywisty różni się od doktryny neoliberalnej, upatrującej przyczynę rozwoju w czynnikach produkcji i swobodnej grze rynkowej.

Teorie upodmiotowionego regionu a rozwój lokalny

Koncepcja nowych przestrzeni przemysłowych – M. Storper, A.J. Scott⁶³

W końcu lat 80. XX wieku M. Storper i A.J. Scott rozpropagowali pojęcie nowych przestrzeni przemysłowych (*new industrial spaces*). Nazwą

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² A.J. Scott, *Technopolis. High-Technology Industry and Regional Development in Southern California*, CA, University of California Press, Berkeley 1993.

⁶³ Koncepcja znana również pod nazwą: *new industrial spaces* (NIS); Michael Storper, Allen John Scott – por. A.J. Scott, *New industrial spaces: flexible production organization and regional development in North America and Western Europe*, Pion 1988.

tą objęli takie rodzaje produkcji, które mogły podlegać szybkim zmianom jakościowo-asortymentowym oraz ilościowym, bez istotnych negatywnych skutków po stronie efektywności. Stwierdzali, że takie „elastyczne systemy produkcyjne” mogą funkcjonować w efektywny sposób, korzystając z lokalizacyjnych efektów aglomeracji, czyli skupiania się na danym obszarze firm podobnej branży. Taka lokalizacja umożliwia im obniżenie tzw. kosztów transakcyjnych zewnętrznych (dotyczących szeroko rozumianej obsługi firm o podobnej produkcji). Wspomniane efekty lokalizacyjne pozwalają na koordynację wzajemnie korzystnych kontaktów między przedsiębiorstwami, organizację lokalnych rynków pracy (w tym dopływ nowych pracowników), formowanie adekwatnych do ich potrzeb struktur społecznych. Należy podkreślić stwierdzenie autorów, iż tak określone tzw. nowe przestrzenie przemysłowe znajdują możliwość rozwinięcia się w miejscach „pozbawionych obciążenia” fordowską spuścizną instytucjonalną⁶⁴. Jak widać, koncepcja ta wskazuje przede wszystkim na rolę odpowiedniego otoczenia umożliwiającego skupienie nowoczesnych, elastycznych form produkcji, a następnie efektywne ich funkcjonowanie. Sama organizacja wewnętrzna produkcji jest tu tylko bazą prowadzonej działalności gospodarczej uzależnioną od społecznego instytucjonalnego otoczenia.

Koncepcja dystryktu przemysłowego – A. Marshall⁶⁵

Koncepcja elastycznej produkcji w warunkach wyspecjalizowanej lokalizacji dystryktów przemysłowych sformułowana była pod koniec XIX wieku między innymi przez Alfreda Marshalla⁶⁶. Dystrykt przemysłowy stanowił przestrzennie wyodrębniony obszar, na którym występowała koncentracja wyspecjalizowanych zakładów przemysłowych. Była to struktura oparta na małych i średnich przedsiębiorstwach produkujących głównie na rynek regionalny. W tych przedsiębiorstwach, przeważnie lokalnego kapitału, większość decyzji jest podejmowana w obrębie dystryktu. Funkcjonują one w warunkach głębokiej i długofalowej współpracy w regionie. Pracownicy są tu bardziej związani z regionem niż konkretnym zakładem produkcyjnym. Zapleczem producentów są lokalne, wyspecjalizowane instytucje usługowe przygotowane do specjalistycznej produkcji regionalnej, a także instytucje finansowe, kredytujące w długim okresie nawet ryzykowne przedsięwzięcia gospodarcze. W teorii dystryktów przemysłowych

⁶⁴ E. Nowińska-Łażniewska, *Relacje przestrzenne*, op. cit., s. 20.

⁶⁵ Alfred Marshall (1842–1924) – por. A. Marshall, *Zasady ekonomii* (1890), wyd. pol. 1925.

⁶⁶ *Ibidem*, *passim*.

A. Marshalla obok ekonomicznych czynników rozwoju pojawiają się jako bardzo ważne czynniki socjologiczne i antropologiczne. Funkcjonowanie takich jednostek opiera się na powszechnie obowiązujących wartościach społecznych oraz stabilnej wspólnocie lokalnej. Koncepcja ta bazowała na odmiennych założeniach niż koncepcja bazy ekonomicznej i teorii produktu podstawowego, w których głównym czynnikiem rozwoju był eksport i powiązania zewnętrzne regionu.

Nowe dystrykty przemysłowe

W niemal sto lat później (lata 80. XX wieku) na bazie koncepcji A. Marshalla rozwinęły się badania nad tzw. nowymi dystryktami przemysłowymi. Według pierwszych koncepcji miałyby je tworzyć małe, silnie kooperujące ze sobą przedsiębiorstwa rodzinne działające w ramach sieci współpracy opierającej się na tradycjach historycznych i normach społecznych. Firmy takie miałyby wspólnie rozwiązywać problemy całej branży, podejmować działania szkoleniowe, wprowadzać nowe technologie i przedsięwzięcia modernizujące, wspólnie prowadzić marketing i działalność eksportową, współpracować z władzami publicznymi wspierającymi rozwój gospodarki regionalnej. Inaczej niż w koncepcji A. Marshalla te nowe dystrykty przemysłowe miały agresywnie zdobywać rynki zewnętrzne i na tym czynniku przede wszystkim opierać swój rozwój, co jest z kolei zgodne z podstawowym założeniem teorii bazy ekonomicznej i z teorią produktu podstawowego.

Terytorialne systemy produkcyjne

Terytorialne systemy produkcyjne bazują na zjawisku rozbudowanego oddziaływania lokalnego środowiska na innowacyjność działalności gospodarczej. Podkreślają znaczenie struktury instytucjonalnej oraz sieci wewnętrznych i zewnętrznych powiązań kooperacyjnych i informacyjnych. Koncepcja dopuszcza zróżnicowanie tego typu obszarów pod względem ich form organizacyjnych i profilu działalności wynikających z kontekstu historycznego, politycznego i społecznego. Możliwości rozwoju tych obszarów zależą od uruchomienia ich wewnętrznego potencjału wzrostu. Terytorialne systemy produkcyjne mogą opierać się na wiodącej roli dużego podmiotu o znaczeniu globalnym albo na bardziej zdywersyfikowanej bazie produkcyjnej. W koncepcji tej szczególną rolę aktywizującą przypisuje się czynnikiowi relacji między instytucjami pochodzącymi z terenu danego regionu, które tworzą pewną formę kapitału społecznego, zwanego też czasem kapitałem relacyjnym. W odróżnieniu od wczesnych teorii rozwoju szczególne znaczenie przydaje się tu niematerialnym czynnikom wspierającym rozwój. Jak widać, przynajmniej w części, koncepcja przestrzennych

„obszarów produkcyjnych” (terytorialne systemy produkcyjne, a w mniejszym stopniu dystryktów przemysłowych) nawiązuje raczej do koncepcji rozwoju „od dołu” niż do koncepcji rozwoju „od góry”.

Koncepcja gron – klastrów przemysłowych – M.E. Porter⁶⁷

Koncepcja ta, sformułowana głównie przez Michaela E. Portera, za kluczowy element uzyskiwania przewagi konkurencyjnej we współczesnej gospodarce globalnej uznaje odpowiednie umiejscowienie działalności. Wynikać to ma z faktu, że powiązane ze sobą firmy, wyspecjalizowani dostawcy i usługodawcy, podmioty działające w pokrewnych sektorach i współpracujące z nimi instytucje, są lokalizacyjnie skoncentrowani na pewnych obszarach – gronach przemysłowych. Służą to rozwojowi między innymi wzajemnej konkurencji, co prowadzi do wzrostu efektywności danego obszaru. Owa konkurencja współistnieje ze współpracą podmiotów (informacje handlowe, nowinki techniczne, organizacyjne, wyspecjalizowane kadry). Nakładanie się na siebie współpracy i konkurencji określane jest także jako kooperencja. Grona rozwijają się przy wykorzystaniu czterech uznanych za kluczowe elementów:

- klasyczne czynniki produkcji (akumulacja kapitału, wykwalifikowana siła robocza, infrastruktura techniczna i komunikacyjna),
- charakter popytu (wymagający rynek regionalny i możliwości konkurowania na rynkach zewnętrznych),
- obecność sektorów pokrewnych i wspomagających (tworzenie sieci współpracy i rywalizacji),
- strategię gospodarczą firm i całego obszaru (sformułowaną i realizowaną z uwzględnieniem globalnej konkurencji i możliwości rozwojowych regionu).

Na rozwój grona przemysłowego mają wpływ uwarunkowania społeczne i instytucjonalne przynależne konkretnej kulturze i strukturze gospodarczej. Teoria gron zakłada udział władz publicznych we wspieraniu rozwoju z poziomu krajowego, regionalnego i lokalnego⁶⁸. Szczególnie istotne jest, że w tej koncepcji przestrzega się przed tworzeniem zupełnie nowych obszarów – gron przemysłowych – gdyż wymagałoby to olbrzymich nakładów środków publicznych, przy nieznanym prawdopodobieństwie ich

⁶⁷ Michael Eugene Porter (ur. 1947) – por. M.E. Porter, *New strategies for inner-city economic development*, „Economic Development Quarterly” 1997, t. 11, nr 1; M.E. Porter, *Porter o konkurencji*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2001.

⁶⁸ *Ibidem, pasim.*

samodzielnego i długofalowego rozwoju. W tym założeniu koncepcja ta jest sprzeczna z zaleceniami innych teorii, np. biegunów wzrostu, geograficznych centrów wzrostu, rdzenia i peryferii.

Zgodnie z omawianą koncepcją najważniejszymi czynnikami rozwoju regionu są: strategia rozwoju odnosząca się do całego regionu, wspomaganie rozwoju instytucji naukowych, badawczych i szkoleniowych, wspieranie sieci współpracy instytucji stowarzyszeń (gromadzenie wyspecjalizowanych kooperantów, usługodawców), włączanie do polityki regionalnej stowarzyszeń przedsiębiorców, związków zawodowych, organizacji społecznych, rozbudowa infrastruktury technicznej, przyciąganie bezpośrednich inwestycji zagranicznych, promocja regionu, wsparcie rozwoju eksportu, stymulowanie popytu przez zamówienia publiczne, udzielanie dotacji, pożyczek kapitałowych na restrukturyzację, szkolenia, nowe technologie oraz wspieranie instytucji finansowych wspierających działalność grom.

Nowe ujęcia teoretyczne procesów wzrostu i rozwoju regionalnego i lokalnego

Nowa geografia ekonomiczna – modele New Economic Geography – P.R. Krugman⁶⁹

Nowy nurt myślenia uwzględniający przestrzenne aspekty rozwoju społeczno-gospodarczego określany jako „nowa geografia ekonomiczna”, wykrystalizował się na gruncie niedostatków neoklasycznych teorii wzrostu opartych na wspomnianym wcześniej modelu Solowa. Obserwacje rzeczywistości nie potwierdzały występowania zjawiska malejących przychodów krańcowych z akumulacji kapitału. Również analiza sytuacji społeczno-gospodarczej, poczynszy od lat 80., nie potwierdzała zakładanego w wymienionych wyżej teoriach neoklasycznych powszechnego występowania zjawiska dyfuzji rozwoju i upodabniania się struktur społeczno-gospodarczych w skali międzyregionalnej i międzynarodowej, do czego miałyby prowadzić (w długim okresie) wspomniany mechanizm malejących przychodów krańcowych.

W ostatniej dekadzie XX wieku można zaobserwować w ramach geografii ekonomicznej powstawanie licznych ujęć teoretycznych przestrzennych aspektów rozwoju społeczno-gospodarczego. Jednym z najbardziej

⁶⁹ Paul Robin Krugman (1953); P.R. Krugman, M. Fujita, A. Venables, *The Spatial Economy – Cities, Regions and International Trade*, MIT Press, lipiec 1999; P.R. Krugman, *Development Geography, and Economic Theory, Ohlin Lectures*, MIT Press, Cambridge–London 1995.

znanych współtwórców tego nurtu myślenia jest P.R. Krugman, który już ponad 20 lat temu twierdził, że nadszedł czas do przejścia kwestii przestrzennych do głównego nurtu ekonomii⁷⁰. Wypowiedź ta w pewnym stopniu symbolizuje zmianę jakościową w teoriach wzrostu i rozwoju w ogóle, a w szczególności w teoriach rozwoju regionalnego i lokalnego. Oto bowiem złożoność realnej sytuacji społeczno-gospodarczej przełomu XX i XXI wieku spowodowała, że powstały przesłanki do stwierdzenia, iż „aprzestrzenne”, teoretyczne ujęcia wzrostu i rozwoju społeczno-gospodarczego nie mogą w zadowalającym stopniu wyjaśnić procesów realnych. W naukach ekonomicznych powstała sytuacja, w której, odmiennie niż to było wcześniej, relacje przestrzenne nie byłyby już traktowane jako jeden z wielu czynników determinujących wzrost i rozwój, lecz jako jedna z podstawowych determinant procesów społeczno-gospodarczych. Główną rolę w owych oddziaływaniach przestrzennych według P.R. Krugmana i jego współpracowników odgrywają dwie samoistnie występujące siły, powodujące proces koncentracji oraz dekoncentracji działalności człowieka, w tym zwłaszcza działalności gospodarczej. Działaniem tych sił tłumaczy się występowanie zjawiska aglomeracji, w tym ich powstawanie, rozwój oraz rozpad. W sytuacji gdy z punktu widzenia podmiotu prowadzącego działalność społeczno-gospodarczą korzyści lokalizacyjne i urbanizacyjne są wyższe niż negatywny wpływ procesu aglomeracji, wówczas mamy do czynienia ze zjawiskiem koncentracji działalności. W warunkach przeciwnych możliwe są również procesy dekoncentracji aktywności gospodarczej. Na cały ten układ, w opisywanych modelach rozwoju, znaczny wpływ ma osiągnięty w przeszłości stan zainwestowania danej przestrzeni.

Występujące, możliwe oddziaływania w ramach opisywanej koncepcji P.R. Krugman precyzuje, konstruując (podobnie jak inni teoretycy) uproszczoną, modelową przestrzeń społeczno-gospodarczą. W przypadku sektora przemysłowego lokalizacja produkcji w tym modelowym ujęciu była uzależniona od:

- zysków skali, czyli powinna się odbywać w najmniejszej liczbie miejsc,
- kosztów transportu, czyli powinna odbywać się możliwie blisko nabywców.

W przypadku sektora rolnego, przy braku korzyści skali, produkcja powinna być usytuowana możliwie blisko nabywców, tj. w wielu rozproszonych lokalizacjach.

⁷⁰ P.R. Krugman, *Development, Geography, op. cit., passim*.

Gdy zyski ze skali produkcji przemysłowej wyraźnie przewyższają wielkość kosztów dostarczenia towaru do najbardziej odległych nabywców, dochodzi do koncentracji produkcji przemysłowej. Gdy jednocześnie następuje względne zmniejszenie znaczenia sektora agrarnego, dochodzi do ogólnych procesów koncentracji, tzn. następuje nie tylko koncentracja produkcji, ale i koncentracja popytu (głównie z powodu migracji pracowników) – to multiplikuje oddziaływanie sił aglomeracyjnych. Wytwarza się w ten sposób „centrum przemysłowe” i „rolnicze peryferia”. W tych warunkach wytworzone centra w dalszym ciągu przyciągają kolejne podmioty gospodarcze.

Wspomniany tu w zarysie model podstawowy był w kolejnych wariantach rozwijany, przez co starano się go zbliżyć do realnie występujących społeczno-gospodarczych uwarunkowań rozwoju. Te zmiany doprowadziły do zmnożonych komplikacji układów opisujących je równań, ale mimo wszystko zachowywały one w takiej mało przejrzystej formie swoją wartość poznawczą.

W ogólnej wymowie modele nowej geografii ekonomicznej, w tym model P.R. Krugmana, wydają się wskazywać na obiektywną przewagę występowania procesów koncentracji działalności gospodarczej nad jej rozpraszaniem. W efekcie zwykle prowadzi to, jeśli nie do polaryzacji, to przynajmniej do tworzenia wyraźnych zróżnicowań poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego w przestrzeni. Z punktu widzenia wyjaśniania przestrzennych zróżnicowań sytuacji społeczno-gospodarczej w skali lokalnej opisywany model aglomeracji w sposób relatywnie zobiektywizowany wskazuje na istnienie sił koncentracji lub dekoncentracji działalności gospodarczej wywodzących się z konkretnych, mierzalnych korzyści uzyskiwanych przez podmioty gospodarujące. Przeciwdziałanie się tym siłom musi zatem z naddatkiem niwelować te korzyści, czyli jest związane z koniecznością ponoszenia ściśle określonych nakładów – w ostatecznej mierze – finansowych.

Ekonomia ewolucyjna – R.R. Nelson, S.G. Winter, G. Dosi, J.S. Metcalfe⁷¹

Nazwą ekonomia ewolucyjna obejmuje się wiele rozmaitych koncepcji, których wspólnym założeniem jest zastosowanie do wyjaśnienia procesów

⁷¹ Richard R. Nelson (1930) – por. R.R. Nelson, S.G. Winter, *Understanding Technical Change as an Evolutionary Process*, 1987; R.R. Nelson, S.G. Winter, *An Evolutionary Theory of Economic Change*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1982, s. 72–136; R.R. Nelson, *The Sources of Economic Growth*, Harvard University Press, 2000; Sidney Graham Winter (1935) – por. S.G. Winter, *An Evolutionary Theory of Economic Change*, 1982; S.G. Winter, *Patents and Welfare in an Evolutionary Model*, 1993; Giovanni Dosi

społeczno-gospodarczych mechanizmów obserwowanych w procesie ewolucji środowiska przyrodniczego, opartej na koncepcji Karola Darwina. Warto dodać, że nie dotyczy to lansowania zasad „darwinizmu społecznego”, a jedynie wskazywania mechanizmu zmian społeczno-gospodarczych.

W dużym uproszczeniu można stwierdzić, że jedną z nowszych grup teorii dotyczących wzrostu i rozwoju jest tzw. ekonomia ewolucyjna. Wydaje się, iż podstawowe założenia najnowszych koncepcji należących do tego nurtu myślenia są najlepiej dostosowane do ekonomicznych realiów gospodarki przełomu XX i XXI wieku. Przedmiotem ekonomii ewolucyjnej są procesy zmian struktur ekonomicznych rozpatrywane w długim okresie w warunkach gwałtownie postępującej komplikacji i różnorodności w zakresie technologii, organizacji oraz rozmaitych zachowaniach „graczy ekonomicznych”, próbujących zaadaptować się do zmieniających się struktur społeczno-gospodarczych⁷².

W koncepcjach ekonomii ewolucyjnej za główny przedmiot poznania uważa się motyw podejmowania działalności przez człowieka w procesie gospodarowania. Zasady rozwoju gospodarczego, istotę aktywności gospodarczej i mechanizmy kierujące tą aktywnością analizuje się przy wykorzystaniu narzędzi nauk przyrodniczych, a nie „sztucznych” skrajnie uproszczonych do modelowej formy zależności typu „mechanicznego”. W skrócie można stwierdzić, że teorie tego nurtu (odmiennie niż w ekonomii „klasycznej”) nie dokonują wyabstrahowania sfery ekonomicznej z całokształtu oddziaływań społeczno-gospodarczych. Uznają zatem wpływ na aktywność ekonomiczną ludzi bardzo wielu czynników, np. psychologicznych, kulturowych, socjologicznych, klimatycznych, politycznych, technologicznych. Poza tym analizują proces gospodarczy w układzie dynamicznym, tj. dążeniu do równowagi, z którego jest on stale wytrącany przez rozmaite czynniki.

W ekonomii ewolucyjnej zwraca się więc uwagę na zróżnicowanie, złożoność oraz niepewność procesów społeczno-gospodarczych, które to cechy uznaje się za podstawowe stymulanty i uwarunkowania rozwoju. W ekonomii ewolucyjnej poznanie motywów postępowania graczy eko-

(1953) – por. G. Dosi, *Technological Paradigms and Technological Trajectories*, „Research Policy” 1982, t. 11; John Stanley Metcalfe – por. J.S. Metcalfe, *The Evolutionary Explanation of Total Factor Productivity Growth: Macromeasurment and micro-process*, Instituto di Ricerca Sulla dei Sistemi Economici, CNR, Milano 1996; John Foster & Stan Metcalfe, *Evolution and economic complexity: an overview*, „Economics of Innovation and New Technology, Taylor and Francis Journals” 2009, t. 18(7), s. 607–610.

⁷² J.G. Lambooy, R.A. Boschma, *Evolutionary Economics and Regional Policy, Regional Science*, Springer, 2001, s. 115.

nomicznych jest uznawane za niezwykle istotny czynnik wyjaśniający mechanizmy gospodarcze. Poza tym przyjmuje się założenie, że działalność podmiotów gospodarczych prowadzona jest w warunkach niepewności, ze względu na osiągnięty współcześnie i stale narastający stopień skomplikowania i zmienności środowiska, w którym działają te podmioty. Co więcej, tak rozumiana niepewność jest wzmocniana brakiem powszechności w dostępie do i niepełnością informacji o zmieniających się determinantach rozwoju. W rezultacie podmioty gospodarcze w zasadzie nie mogą w sposób optymalny i w pełni racjonalny podejmować procesów adaptacyjnych do zmieniających się warunków. Poza niedostatkami informacji istotnym ograniczeniem racjonalnego postępowania podmiotów gospodarczych jest powszechne (przy działaniu w warunkach niepewności) dążenie do unikania ryzyka. W konsekwencji zarówno producenci, jak i konsumenci preferują raczej działania rutynowe, wywodzące się z dotychczasowych zachowań, a nie postępowanie obliczone na maksymalizację zysków bądź użyteczności, dyktowane obserwacjami zachodzących zmian.

Kolejnym, niezwykle istotnym elementem wskazującym na występowanie obiektywnie istniejących barier uniemożliwiających prowadzenie w pełni racjonalnych, z ekonomicznego punktu widzenia, działań przez podmioty gospodarcze jest według ekonomii ewolucyjnej pojęcie tzw. trajektorii technologicznej sformułowane przez G. Dosiego⁷³. Zakłada ona, że, ogólnie rzecz ujmując, wszelkie zachowania innowacyjne można rozpatrywać w czasie jako podlegające uwarunkowaniom *stricte* „technicznym” oraz wynikającym z organizacji procesu innowacji. Najczęściej kierunki badań, które mogą zaowocować zmianami zagrażającymi *status quo* danego środowiska gospodarczego, nie są prowadzone. Jest to tzw. mechanizm selekcyjny. Takie selekcjonujące środowisko składa się z czynników nierynkowych oraz z mechanizmów rynkowych. W uproszczeniu można by więc stwierdzić, że pojęcie trajektorii technologicznej wskazuje na ograniczenia, jakim podlega proces innowacji. Efekt działań innowacyjnych jest zatem wypadkową teoretycznych możliwości przeprowadzenia danej zmiany, wynikających z postępu technicznego i organizacyjnego, oraz możliwości aplikacji tych osiągnięć do realnych procesów, na które składają się ograniczenia wynikające z zachowań organizacji i jednostek biorących udział w tym procesie.

Konkurencja pojmowana jest w tych koncepcjach w kategoriach rywalizacji obserwowanej w świecie przyrody, tzn. wygrywają podmioty lepiej przystosowujące się do zmiennych warunków. O ile w świecie przyrody dzieje się to w wyniku procesów ewolucji, o tyle w życiu społeczno-gospo-

⁷³ G. Dosi, *Technological Paradigms*, *op. cit.*, s. 147–162.

darczym, w szczególności w sferze produkcji, dzieje się tak poprzez stosowanie szeroko rozumianych innowacji. Owe innowacje umożliwiają przetrwanie stosującym je trafnie podmiotom gospodarczym.

Trzeba podkreślić, że według założeń ekonomii ewolucyjnej prowadzenie polityki wzrostu i rozwoju odbywa się na zupełnie innych zasadach niż wskazywano to w teoriach „przedewolucyjnych”. Jak wspomniano wcześniej, tak twórcy polityki rozwoju, jak i podmioty gospodarcze nie mają pełnej informacji o wszystkich uwarunkowaniach, w których przychodzi im działać w złożonym, zmiennym i niepewnym środowisku. Stąd też twórcy polityki rozwoju nie mogą programować działań optymalizujących wzrost i rozwój, lecz w praktyce próbują przystosowywać istniejące mechanizmy do obserwowanych zmian. W rzeczywistości więc formułują i prowadzą politykę na zasadzie prób i błędów – uczą się przez działanie. Stąd potrzeba ciągłego monitorowania skutków prowadzonej polityki. Jak widać, jest to zupełnie inne zjawisko „uczenia się” niż np. w przypadku koncepcji „regionów uczących się”. W opisanych wyżej warunkach zarówno działania konsumentów, producentów, jak i systemu instytucjonalnego tworzącego ramy społeczno-gospodarcze mogą przynosić efekty o charakterze dość przypadkowym. Wynika to wprost z zakładanej w ekonomii ewolucyjnej złożoności, zmienności, niepewności i ograniczonej obiektywnymi barierami racjonalności funkcjonowania całego systemu społeczno-gospodarczego.

W ekonomii ewolucyjnej występują oczywiste odniesienia do przestrzennych aspektów gospodarowania. Dotyczą one tak polityki regionalnej, jak i zarządzania strategicznego w różnych skalach przestrzennych, a także przestrzennych procesów koncentracji i dekoncentracji wzrostu i rozwoju. W odniesieniu do polityki regionalnej, ekonomia ewolucyjna formułuje podstawowe zalecenie ostro postulujące uwzględnianie specyfiki regionów i ich wewnętrznego zróżnicowania jako podstawy do formułowania zróżnicowanych ścieżek rozwoju. Zalecenie to przyjęło formę modelu tzw. oddolnej polityki regionalnej, opierającej się na oddolnej strategii rozwoju uwzględniającej potrzeby i zasoby regionu. W szczególności oznacza to, że regiony wysoko rozwinięte mają szczególne predyspozycje do akceleracji rozwoju, zaś regiony opóźnione wymagają wsparcia w formie zastosowania mechanizmów redystrybucyjnych⁷⁴.

W odniesieniu do tworzenia i realizacji strategii rozwoju, ekonomia ewolucyjna zwraca uwagę na rolę środowiska selekcyjnego (przedstawionego w trajektoriach technologicznych), które powoduje, iż muszą one uwzględ-

⁷⁴ K. Morgan, *The learning region*, op. cit., s. 491–503; M. Storper, *The Regional World*, op. cit.

niać możliwości realizacji zmian obiektywnie koniecznych z punktu widzenia procesów rozwoju. W przypadku „oderwania” celów strategii od oczekiwań środowiska selekcyjnego jej realizacja jest niemożliwa lub pozorna.

W szczególności zwraca się uwagę na problem blokowania zmian w przypadku wysoko wyspecjalizowanych struktur społeczno-gospodarczych, determinujących funkcjonowanie regionów. Długotrwałe zaangażowanie środowisk regionalnych w proces funkcjonowania w starych strukturach (obejmujących produkcję, inwestycje, wiedzę, sieć powiązań gospodarczych oraz instytucjonalnych) blokuje wprowadzanie jakichkolwiek istotnych przeobrażeń. Jest to tym bardziej widoczne, z im bardziej ustrukturalizowanym i wyspecjalizowanym regionem mamy do czynienia. Tam władze publiczne są uzależnione od starych, wiodących struktur społeczno-gospodarczych.

W odniesieniu do procesów koncentracji (w tym aglomeracji) oraz dekoncentracji, w ekonomii ewolucyjnej zwraca się uwagę na szczególne znaczenie „gospodarek urbanizacyjnych”. Wynikać ma ono z generowania lokalnych efektów zewnętrznych, bliskości podmiotów działających w różnych gałęziach produkcji, co oznacza założenie dywersyfikacji bazy ekonomicznej regionu. W owym zróżnicowaniu upatruje się sił zapobiegających powstawaniu nadmiernej spójności i zgodności interesów zarówno podmiotów gospodarczych, jak i systemu instytucjonalnego na określonym obszarze. Tylko pozornie i w krótkim okresie taka spójność jest korzystna z punktu widzenia procesów rozwoju. W warunkach dywersyfikacji wymienionych składowych potencjału społeczno-gospodarczego regionu bardzo osłabione są możliwości blokowania procesów innowacyjnych wobec komplikacji powiązań i zależności zarówno wewnątrz sektora produkcyjno-usługowego, jak i jego instytucjonalnego otoczenia. Właśnie osiągnięciem takiej „zdywersyfikowanej” specyfiki wewnętrznej tłumaczy się w ekonomii ewolucyjnej dominującą rolę największych, zróżnicowanych w swych strukturach społeczno-gospodarczych regionów. Poza koncentracją kapitału rzeczowego i społecznego dysponują one silnymi sieciami powiązań, wykazującymi w warunkach dywersyfikacji i koncentracji relatywnie najwyższą zdolność adaptacyjną. Tak rozumiana gospodarka urbanizacyjna jest elastyczna i w znacznej części zabezpieczona przed procesami negatywnego blokowania innowacji.

Jak widać, ekonomia ewolucyjna opiera się na zupełnie odmiennych założeniach niż teorie głównego nurtu ekonomii. Ekonomia ewolucyjna nie zajmuje się procesem ani skutkami podejmowania indywidualnych decyzji przez uczestników działalności społeczno-gospodarczej, lecz raczej wypadkową tych decyzji, podlegających licznym ograniczeniom i przy całej ich złożoności i różnorodności często mającej charakter przypadkowy.

W literaturze przedmiotu ocenia się, że w ramach ekonomii ewolucyjnej nie opracowano modeli formalnych pozwalających prowadzić analizę w skali ogólnogospodarczej. Poza tym wielość koncepcji tego nurtu wyraźnie różniących się między sobą uniemożliwia, jak dotąd, przekształcenie ekonomii ewolucyjnej we wspólną szkołę ekonomiczną opartą na jednolitym paradygmacie wzrostu i rozwoju gospodarczego. Z drugiej jednak strony wskazuje się na niezwykle wprost przydatność analiz mikroekonomicznych prowadzonych według założeń ekonomii ewolucyjnej, w tym w szczególności dotyczących złożoności, niepewności oraz roli innowacji we wzroście i rozwoju społeczno-gospodarczym. Ta grupa koncepcji była rozwijana w latach 1950–1980, a ich uwspółcześnione rozwinięcia pochodzą z przełomu XX i XXI wieku.

W takim komplikującym się systemie zależności pojawiają się również silne, ale znacznie bardziej złożone bariery rozwoju⁷⁵. Zaczęto zwracać uwagę na rolę szeroko rozumianego „otoczenia” działalności gospodarczej. Można by tę sytuację wiązać z faktem, że poprzedni, „mechanistyczno-

⁷⁵ Sformułowane tu spostrzeżenie, aczkolwiek oparte jedynie na obserwacjach przekształceń struktury gospodarki oraz przeglądnie rozwoju myśli na temat rozwoju teorii ekonomicznych w kontekście procesów rozwoju społeczno-gospodarczego, może mieć dość istotne znaczenie. Warto zauważyć, że wpisuje się ono w ogólny schemat teorii poznania, wskazujący na zjawisko rozszerzania się rzeczowej problematyki pól badawczych w miarę postępów nauki. Tak więc można sądzić, iż postęp w rozpoznawaniu prostych determinant rozwoju, prowadzący wraz z postępem cywilizacyjnym do postępującej komplikacji oddziaływań społeczno-gospodarczych, co prawda, z czasem prowadzi do usuwania prostych barier rozwoju, ale w ich miejsce w komplikującym się systemie powstają nowe. Konstatacja ta dobrze sprawdza się w pobieżnych analizach cykli koniunkturalnych w gospodarce po tzw. wielkim kryzysie, zwłaszcza ostatnich dwóch fal kryzysu finansowego 2009–2011. Warto zauważyć, iż nie mamy już do czynienia z nadprodukcją i niedostatecznym popytem, lecz z wirtualizacją barier rozwoju i oderwaniem sfery finansowej od sfery realnej, jako nowymi formami kryzysu ekonomicznego. Jeśliby takie rozumowanie okazało się prawdziwe, wówczas nie należy spodziewać się rozwiązania problemów cykliczności rozwoju (w tym w obserwowanych różnych skalach przestrzennych), lecz występowania coraz bardziej złożonych, trudniejszych do identyfikacji i usuwania barier tego rozwoju. Potwierdzeniem tego jest pojawienie się nurtu tzw. ekonomii ewolucyjnej, w której odchodzi się od paradygmatu pełnej racjonalności działania zarówno w sferze produkcji, jak i w sferze konsumpcji, a całość procesów społeczno-gospodarczych zaczyna się rozpatrywać raczej w kategoriach gry z decydującym udziałem czynnika niepewności. Występuje tu więc chyba nieprzypadkowa zgodność z prezentowanym wyżej stwierdzeniem o gwałtownym wzroście stopnia komplikacji uwarunkowań rozwoju; te uwarunkowania osiągają taki stopień złożoności, że ich wzajemne koincydencje nabierają charakteru losowego. Jest to powodowane szybko wzrastającym różnicowaniem tak rodzajów, jak i form działalności społeczno-gospodarczej w świecie.

-technokratyczny” okres rozwoju społeczno-gospodarczego usunął podstawowe techniczne i technologiczne bariery podejmowania i prowadzenia działalności gospodarczej. Miejsce tych barier zajęły szeroko rozumiane pozaprodukcyjne uwarunkowania wzrostu i rozwoju.

Podsumowanie

Wczesne teorie rozwoju gospodarczego wyrosłe na gruncie neoliberalnym nie traktowały interwencjonizmu, tj. bezpośredniego udziału władz publicznych w przebiegu procesów gospodarczych, jako czynnika stymulującego rozwój społeczno-gospodarczy. Uznawano, że taka ingerencja przynosi więcej szkody niż pożytku. Według tych teorii zadaniem władz było jedynie tworzenie odpowiednich regulacji prawnych dla wolnego rozwoju działalności gospodarczej. W okresach dekonjunkury dopuszczano działania fiskalne (zmniejszenie podatków) lub monetarne (obniżenie stóp procentowych). Teorie neoklasyczne rozwoju, wychodząc z założenia wolnej konkurencji, przyjmują jako podstawowy czynnik rozwoju oddziaływanie mechanizmów rynkowych, które najskuteczniej prowadzić mają do generowania impulsów rozwojowych i samoistnego wyrównywania poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego w różnych skalach przestrzennych.

W szczególności w drugiej połowie XX wieku masowo zaczęły pojawiać się koncepcje rozwoju (w tym regionalnego), odchodzące od założeń neoliberalnych, a nawiązujące do doktryny J.M. Keynesa. Wskazują one na szerszą gamę czynników decydujących o rozwoju gospodarczym (w tym regionalnym): instytucje otoczenia biznesu, ośrodki naukowe, zjawiska społeczne, normy kulturowe itp. W teoriach tych zakłada się konieczność interwencjonizmu władz publicznych, przy czym zakres i formy tej postulowanej interwencji są bardzo różne. Rzadko postulowana jest „bezpośrednia” działalność gospodarcza władz publicznych. Interwencja publiczna ma być konieczną odpowiedzią na przyjmowane założenie samoistnego narastania, a nie wyrównywania międzyregionalnych różnic w poziomie rozwoju. Według tej grupy teorii w regionach wysoko rozwiniętych następuje akceleracja rozwoju, a na obszarach zacofanych kumulują się zjawiska problemowe. Teorie te za wiodące uznają czynniki rozwoju aplikowane w formie interwencji publicznej, polegające na: podwyższeniu kwalifikacji kapitału ludzkiego, inwestycjach w infrastrukturę, promowaniu eksportu, wspieraniu instytucji działających na rzecz rozwoju przedsiębiorczości, upowszechniających nowe metody zarządzania i technologie, kreujących innowacje itp.

Jak widać, między tymi dwiema, ogólnie znanymi, doktrynami ekonomicznymi (neoklasyczną i „instytucjonalną”) występują zasadnicze różnice

w czynnikach, którym przyznaje się rolę wiodącą w rozwoju (w tym regionalnym). Różnice te występują w dwóch podstawowych sferach: aplikacyjnej, tj. głównie postulowanej roli władz publicznych w procesach rozwoju, oraz prospektywnej, tj. obiektywnie występującego kierunku procesów rozwoju (konwergencja vs. polaryzacja).

Większość koncepcji naukowych dotyczących rozwoju regionalnego powstałych w okresie od II wojny światowej do początku lat 80. XX wieku zakładała wiodącą rolę odgórnej, „zewnętrznej” pomocy dla słabo rozwijających się obszarów/regionów jako grupy wiodących czynników rozwoju. To wsparcie rozwoju „od góry” miało występować w dwóch formach – wsparcia udzielanego przez władze centralne oraz dyfuzji rozwoju generowanego w regionach przez wiodące ośrodki (centra, rdzenie). Współcześnie (przełom XX i XXI wieku) coraz większą popularność zdobywają koncepcje rozwoju regionalnego „od dołu”. W zakresie wiodących czynników rozwoju kładą one nacisk na mobilizację wewnętrznych potencjałów w skali regionalnej i lokalnej, a interwencję władz publicznych wyższego szczebla uznają jedynie za wspierającą działanie oddolnych czynników rozwoju (instytucjonalnych, politycznych, społecznych itp.).

Tak więc, również współczesne doktryny rozwoju regionalnego można podzielić na dwie grupy, tzn. takie, które za czynniki najważniejsze dla rozwoju w regionach uznają działania podejmowane „z góry”, „z zewnątrz”, oraz takie, które uznają, że najważniejsza dla rozwoju jest mobilizacja wewnętrznych potencjałów konkretnego obszaru.

W przedstawionym, ogólnym przeglądzie wybranych teorii rozwoju regionalnego wskazano, iż w pojmowaniu celów i długookresowych perspektyw, a co za tym idzie także wskazywaniu szeroko rozumianych czynników rozwoju, spotyka się zasadnicze rozbieżności. Różnice te, poznane i odpowiednio zinterpretowane, tworzą istotną część dorobku nauk ekonomicznych w zakresie rozwoju regionalnego i są podstawą formułowania współcześnie realizowanych zróżnicowanych polityk rozwoju regionalnego.

Bibliografia

- Beschäftigung, Wachstum und Grundbedürfnisse. Ein weltweites Problem*, Internationales Arbeitsamt, Genewa 1976.
- Castells M., *La societe en reseau*, Fayard, Paris 1998.
- Chenery H.S., *Redistribution with Growth*, London 1974.
- Churski P., *Czynniki rozwoju regionalnego w świetle koncepcji teoretycznych*, <http://www.staff.amu.edu.pl/~chur/bibliografia/CZYNNIKI%20ROZWOJU%20REGIONALNEGO%20.pdf>.

- Churski P., *Czynniki rozwoju regionalnego w świetle koncepcji teoretycznych*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej we Włocławku. Nauki Ekonomiczne” 2005, t. XIX, z. 3 [Gospodarka regionu na Jednolitym Rynku Europejskim. Wybrane zagadnienia].
- Cooke P., *Regional innovation systems: competitive regulation in the new Europe*, „Geoforum” 1992, nr 23(3).
- Domański R., *Geografia ekonomiczna. Ujęcie dynamiczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.
- Domański R., *Gospodarka przestrzenna. Podstawy teoretyczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.
- Dosi G., *Technological Paradigms and Technological Trajectories*, „Research Policy” 1982, t. 11.
- Florida R., *The Learning Region* [w:] *Regional Innovation, Knowledge and Global Change*, red. Z.J. Acs, Pinter, New York 2000.
- Friedman J., *Regional Development in Industrialized Countries: Endogenous or Self-Reliant?* [w:] M. Bassand i in., *Self-Reliant Development in Europe: Theory, Problems, Action*, Altershot 1986.
- Gawlikowska-Hueckel K., *Procesy rozwoju regionalnego w Unii Europejskiej, konwergencja czy polaryzacja*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2002.
- Głapiński A., *Meandry historii ekonomii*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2012.
- Głąbicka K., Grewiński M., *Polityka spójności społeczno-gospodarczej Unii Europejskiej*, Elipsa, Warszawa 2005.
- Godlewska S., *Strategie na rzecz inteligentnej specjalizacji (RIS3) – instrument realizacji polityki rozwoju vs. warunek pozyskiwania funduszy unijnych*, „Przegląd Europejski” 2013, nr 4(30).
- Grądział A., *Strategia inteligentnej specjalizacji stymulatorem rozwoju gospodarczego regionów*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania. Uniwersytet Szczeciński” 2014, nr 37, t. 2.
- Grosse T.G.G., *Polityka regionalna Unii Europejskiej. Przykład Grecji, Włoch, Irlandii i Polski*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2004.
- Grosse T.G.G., *Przegląd koncepcji teoretycznych rozwoju regionalnego*, „Studia Regionalne i Lokalne” 2002, nr 1(8).
- Hahne U., *Regionale Entwicklungsdynamik und Technologiezentrum Flensburg*, „Flensburger Regionale Studien” 1992, t. 7.
- Hirschman A.O., *The Strategy of Economic Development*, New Haven, London 1958.
- Innes H., *The Fur Trade in Canada: An Introduction to Canadian Economic History*, (1930), Toronto 1956.
- Juglar C., *Des Crises Commerciales et de leur retour périodique en France, en Angleterre et aux États-Unis*, Guillaumin, Paris 1862.

- Keynes J.M., *Ogólna teoria zatrudnienia, procentu i pieniądza*, (1936), Warszawa 2003.
- Kitchin J., *Cycles and Trends in Economic Factors*, „Review of Economic Statistics” 1923, nr 5.
- Kondratieff N.D., *The Long Waves in Economic Life*, „The Review of Economic Statistics” 1935, nr 17(6).
- Korenik S., Zakrzewska-Półtorak A., *Teorie rozwoju regionalnego – ujęcie dynamiczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2011.
- Krugman P.R., *Development Geography, and Economic Theory, Ohlin Lectures*, MIT Press, Cambridge–London, 1995.
- Krugman P.R., Fujita M., Venables A., *The Spatial Economy – Cities, Regions and International Trade*, MIT Press, lipiec 1999.
- Kuznets S., *Secular Movements in Production and Prices. Their Nature and their Bearing upon Cyclical Fluctuation*, Houghton Mifflin, Boston 1930.
- Lambooy J.G., Boschma R.A., *Evolutionary Economics and Regional Policy, Regional Science*, Springer, 2001.
- Landes D.S., *Bogactwo i nędza narodów. Dlaczego jedni są tak bogaci, a inni tak ubodzy*, Muza SA, Warszawa 2000.
- Lundvall B.Å., *Growth, Innovation and Social Cohesion: The Danish model*, Elgar Publisher, Cheltenham 2002.
- Markowski T., *Teoretyczne podstawy rozwoju lokalnego i regionalnego [w:] Gospodarka regionalna i lokalna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.
- Marshall A., *Zasady ekonomii*, (1890), wyd. pol. 1925.
- Metcalfe J.S., *The Evolutionary Explanation of Total Factor Productivity Growth: Macromesurement and micro-process*, Instituto di Ricerca Sulla dei Sistemi Economici, CNR, Milano 1996.
- Morgan K., *The learning region: institutions, innovation and regional renewal*, „Regional Studies” 2007, nr 41.
- Myrdal K.G., *Economic Theory and Underdeveloped Regions*, London 1957.
- National Systems of Innovation: Towards a Theory of Innovation and Interactive Learning*, red. B.Å. Lundvall, Pinter Publishers, London 1992.
- Nelson R.R., *The Sources of Economic Growth*, Harvard University Press, 2000.
- Nelson R.R., Winter S.G., *An Evolutionary Theory of Economic Change*, Harvard University Press, Cambridge 1982.
- North D.C., *Location Theory and Regional Economic Growth*, „The Journal of Political Economy” 1955, nr 63.
- Nowińska-Łażniewska E., *Relacje przestrzenne w Polsce w okresie transformacji w świetle teorii rozwoju regionalnego*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 2004.
- Perroux F., *Leconomie du XX-eme siecle*, Paris 1964.

- Piore M.J., Sabel Ch., *The Second Industrial Divide*, Basic Books, New York 1984.
- Porter M.E., *New strategies for inner-city economic development*, „Economic Development Quarterly” 1997, t. 11, nr 1.
- Ricardo D., *Zasady ekonomii politycznej i opodatkowania*, (1817), wyd. pol. 1957.
- Rogall H., *Ekonomia zrównoważonego rozwoju. Teoria i praktyka*, Zysk i Ska Wydawnictwo, Poznań 2010.
- Rostow W.W., *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, cz. 2, Cambridge University Press, Cambridge 1960.
- Schumpeter J.A., *The theory of economic development: an inquiry into profits, capital, credit, interest, and the business cycle translated from the German by Redvers Opie* New York: OUP, New York 1961.
- Scott A.J., *New industrial spaces: flexible production organization and regional development in North America and Western Europe*, Pion 1988.
- Senghaas D., *Weltwirtschaftsordnung und Entwicklungspolitik – Pladoyer für Dissoziation*, Frankfurt 1977.
- Smith A., *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, (1776), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Solow R.M., *A Contribution to the Theory of Economic Growth*, „Quarterly Journal of Economics” 1956, nr 70(1).
- Stackelberg K., Hahne U., *Teorie rozwoju regionalnego [w:] Rozwój ekonomiczny regionów. Rynek pracy. Procesy migracyjne. Polska. Czechy. Niemcy*, red. S. Golińska, raport IPiSS, z. 16, Warszawa 1998.
- Stohr W.B., *Alternative Strategien für die integrierte Entwicklung peripherer Gebiete bei abgeschwächtem Wirtschaftswachstum*, Zürich 1980.
- Storper M., *The Regional World. Territorial Development in a Global Economy*, The Guilford Press, New York 1997.
- Szajnowska-Wysocka A., Sitek S., *Koncepcje teoretyczne rozwoju regionalnego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2015.
- Reshaping the International Order (Rio-Report)*, red. J. Tinbergen, New York 1976.
- Tinbergen J., *Kondratiev Cycles and So-Called Long Waves: The Early Research*, „Futures” 1981, nr 13(4).
- Vernon R., *International Investment and International Trade in the Product Cycle*, „Quarterly Journal of Economics” 1966, nr 2.
- Woźniak M.G., *Fundamentalne kwestie zintegrowanego rozwoju w warunkach globalnego kryzysu, czyli jakiej polityki potrzebuje obecnie Polska [w:] Ekonomiczne problemy funkcjonowania współczesnego świata*, red. D. Kopycińska, Katedra Mikroekonomii Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2009.
- Woźniak M.G., *Od gospodarki „ekonów” do zintegrowanego rozwoju poprzez nową edukację ekonomiczną [w:] IX Kongres PTE „Ekonomia dla przyszłości. Odkrywać naturę i przyczyny zjawisk gospodarczych”*, www.kongresekonomistow.pl.